



HİKMET VE FITRAT EKSENİNDE ADALETİN TEMELLERİ*

*Harun SAVUT***

ÖZET

Bu makalenin amacı; insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren tartışmalara konu olan adalet kavramının temel dinamiklerini tespit etmektir. Adalet hayatın her safhasıyla alakalı geniş anlamları olan bir terimdir. Adalet tüm hakları ilgilendirmesi sebebiyle, toplumun ahlaki, hukuki ve fikri değerlerinin en önemlilerinden biridir. Bu sebeple de mülkün temeli olarak nitelendirilir. Adaletin insan tarafından gerçekleştirilen bir değer olması sebebiyle, insanın saygı duyup çekineceği bir otoriteye bağlılığı adaletin tesisinde önemlidir. Bunun için Allah adaletin merkezine kendine imanını koymuş ve adalet duygusunun gelişimi ile Allah ve Ahiret gününe imanını ilişkilendirmiştir. O mahlukatı yaratmış ve onlara yasalar koymuştur. Bu çerçevede insan için de fitrat belirlemiş ve bu fitrata uygun bir din göndermiştir. Bu dinde Allah insanın doğasına uygun, onun gelişmesine ve kendisini gerçekleştirmesine katkı sağlayacak şeyleri teşvik etmiş, ona zarar verecek iş ve davranışları ise yasaklamıştır. Meselenin bu yönüyle Allah adaletin temelinde yer almaktadır. Fıtri yasaları içermesi sebebiyle Kur'an'ı adaletin temelleri arasında kabul etmek isabetli olacaktır. Allah, Kur'an'da toplum ve zamana göre değişmeyecek temel düsturları zikretmiş böylece insanların hukuki ve ahlaki düzlemde ölçü almalarını istediği kriterleri göstermiştir. Ayetler Kur'an'ı anlama ve açıklamada en yetkili kişi olarak Hazreti Peygamberi işaret etmektedir. Onun hayatında ve sünnetinde adaletin niceliğini açıklayan, adaletin sınırlarını tebyin eden ifadeler bulunmaktadır. Bunun için Hazreti Peygamber, Kur'an'ın mübelliği olarak adaletin diğer temel kaynağıdır. Onun adalet düsturları karşısındaki tavrı ise adaletin mutlaklığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Peygamber, Adalet, Kur'an, Fıtrat, Hukuk

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, El-mek: harun.savut@gmail.com

THE FUNDAMENTALS OF JUSTICE IN THE AXIS OF WISDOM AND DISPOSITION

ABSTRACT

The aim of this article is to reveal the main dynamics of the concept of justice which was contentious through the human history. Justice is a broad meaning notion which connected with all aspects of life. Justice is one of the ethical, juridical and intellectual values of society for the reason that it interests all communities. Therefore it is characterized as a foundation of state. For the reason that justice is realized by human, the commitment to the esteemed authority is important for the establishment of justice. Therefore Allah puts the faith in the center of justice and connects the improvement of the sense of justice and the believing in Allah and Afterdeath. Allah created all creatures and laid down the law for them. Within this scope Allah designated the disposition for human and sent the religion which is compatible with this disposition. In this religion Allah encourages the behaviors which are compatible with the nature of man and make a contribution to the improvement and realization of human. On the other hand Allah prohibits the behaviors which damages man. In this sense Allah is the basic source of justice. For the reason that Koran includes the innate laws, it will be felicitous to designate Koran as a source of justice. Allah declares in Koran the main principles which are not changeable. In this way Allah indicates the criteria for the juridical and ethical levels. According to the Verses the plenipotentiary person for the explanation of Koran is Prophet Muhammad (p.b.u.h.). There are expressions which clarify the quantity of justice and declare limits of it through the life of Prophet Muhammad (p.b.u.h.). Therefore Prophet Muhammad (p.b.u.h.) is another basic resource of justice for the reason that he is annunciator of Koran. Thus his attitudes in relation to the norms of justice is the indicative of the absoluteness of justice.

Key Words: Allah, Prophet, Justice, Koran, Innate Laws, Law

Giriş

Zihinlerde öncelikle mahkemeleri ve adliye teşkilatını çağrıştırmaya rağmen adalet kavramı, hayatın her safhasıyla alakalı çok geniş anlamları ifade için kullanılan bir terimdir.¹ İslam'da adalet, devlet işlerinin yanı sıra, kul ile Rabbi arasındaki ilişkilerden başlayarak insanların birbirlerine,² canlı-cansız tüm yaratılmışlara, hatta kendi nefislerine karşı münasebetlerini düzenleyen en önemli prensiptir.

¹ Adalet kelimesinin ifade ettiği anlamlar için bk. Ebū Manşūr Muḥammed ibn Aḥmed, *Tehzību'l-luġa*, tahk. Muḥammed Avḍ, Dāru ihyā'it-turāsi'l-'arabī, Beyrut 2001, II. 123-127; Ebū'l-Ḥasen 'Alī ibn İsmā'īl, *el-Muḥkem ve'l-muḥiṭu'l-a'zam*, tahk. 'Abdulmuḥiṭ Hendāvi, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000, II. 11-15; Cemāluddīn İbn Manzūr, *Lisānu'l-'arab*, Dāru Şādır, Beyrut, 1414, XI. 430-437; Mecduddīn Ebū Ṭāhir Muḥammed ibn Ya'qūb el-Firūzābādī, *el-Ḳāmūsu'l-muḥiṭ*, Muessesetu'r-risale, Beyrut 2005, s. 1030; Muḥammed ibn Muḥammed ibn 'Abdurrazzāk, *Tācu'l-'arūs min cevāhiri'l-Ḳāmūs*, Dāru'l-hidāye, ty., XXIX. 443-450; Sa'dī Ebū Ḥabīb, *el-Ḳāmūsu'l-fiḫhī luġaten ve iştīlāhan*, Dāru'l-fikr, Dimeşk 1988, s. 244.

² Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlāk'ın Şartı Kaç*, Elif Yayınları, İstanbul 2005, s. 122.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Adalet mefhumu ahlaki bir fazilet olarak ele alındığında, karar ve davranışlarda tarafsızlık, olumsuz faktörlerin etkisi altında kalmadan hareket edebilmek, eşit kılmak, eşitliği gözetmek,³ gibi ilkeler öne çıkmaktadır. Hukuk açısından değerlendirildiğinde de adaletin bağlı bulunduğu ortak ilke, bireylerin manevî eşitliği prensibidir.⁴ Adaletin verilen ile hak edilen arasındaki muvazeneyi⁵ ifade etmesi ve bazı durumlarda bunun eşitlikle gerçekleşmesi sebebiyle bu erdem eşitlik olarak anlaşılmıştır. Fakat adaleti tam bir eşitlik şeklinde algılamak ve böylece tanımlamak mümkün değildir.⁶

Adalet, heva ve hevese meyiletmeden, her şeye değerini vermek, her hakkı yerine koymak, her hakkı sahibine iade etmektir ki zulmün zıddıdır. Adalet insaf, hakkaniyet ve istikamet mefhumlarını da içermektedir. Bundan dolayı adil olan tutumun güzelliğini akliselim görür, doğruluğuna da nefisler kanaat getirir ve şüphe etmez.⁷ Adalet kavramında ifrat ve tefrit arasında bir yerde dengeden de bahsetmek gerekir ki bundan ötürü adalet terazi ile simgelenmiştir.⁸

Adalet ‘**Adl**’⁹ köküne dayanmaktadır. Kur’an’da bu sözcüğün yanı sıra **kıst**¹⁰ kökünden türetilen kelimeler de genellikle adaletin ifadesi için zikredilmiştir.¹¹ Terazi, ölçü manasındaki **mizân**¹² adalet ile eş anlamlı kullanılan bir diğer kavramdır.¹³ Adaletin kapsamına giren **hakk**¹⁴ ve **keyl**¹⁵ kelimelerinin varlığını da unutmamak gerekir.¹⁶

Adalet, tüm hakları ilgilendirmesi sebebiyle toplumun ahlaki, hukuki ve fikri değerlerinin en önemlilerinden biridir. Bunun için adalet, insan toplumlarının temel dayanağı ve mülkün temeli

³ Osman Eskicioğlu, “İslam ve Uluslararası Adalet”, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-94)*, Ankara 1996, 117-123, s. 118.

⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Adalet Psikolojisi -Adaleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler”, *Hikmet Yurdu*, Malatya, 5/10 (2012), 61-105, s. 61.

⁵ İbn Manzûr adaleti tarif ederken, “**Adl**, bir şeyi diğerinin misli olması için, başka cinsten farklı bir şeyle kuvvetlendirmektir.” açıklamasını yapar. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI. 432.

⁶ Hayrettin Karaman, “Adalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul I (1988), 343-344, s. 343.

⁷ İbn ‘Abdurrazzâk, *Tâcu’l-‘arûs*, XXIX. 443.

⁸ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, ty., V. 3117. Bk. Mustafa Çağrı, “Adalet” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul I (1988), 341-343, s. 341; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 5-6; Macid Hadduri, *İslâm’da Adalet Kavramı*, Yöneliş, İstanbul 1999, s. 23-26.

⁹ 2/el-Bakara, 282; 4/en-Nisâ’, 3, 58, 129, 135; 5/el-Mâide, 8, 95, 106; 6/el-En’âm, 115, 152; 7/el-A’râf, 159, 181; 16/en-Nahl, 76, 90; 42/eş-Şûra, 15; 49/el-Hucurât, 9; 65/et-Talâk, 2.

¹⁰ 3/Âlu ‘İmrân, 18, 21; 4/en-Nisâ’, 3, 127, 135; 5/el-Mâide, 8, 42; 6/el-En’âm, 152; 7/el-A’râf, 29; 10/Yûnus, 4, 47, 54; 11/Hüd, 85; 21/el-Enbiyâ’, 47; 33/el-Ahzâb, 5; 49/el-Hucurât, 9; 55/er-Rahmân, 9; 57/el-Hâdîd, 25; 60/el-Mumtehim, 8.

¹¹ ‘**Adl** kökü, Kur’an-ı Kerim’de yirmi dört ayette yirmi sekiz defa zikredilmiştir. Adalet anlamındaki **kıst** kökünden olan kelimeler ise yirmi iki ayette yirmi beş defa kullanılmıştır. **Qıst** adalet manasına kullanılmakla birlikte zahir ve açık adaleti ifade etmektedir. Terazi ve ölçüler adaleti sağlayan ve zahiren görünen aletler olmaları sebebiyle bunlar **kıst** kavramı ile nitelenmişlerdir. (Ebû Hilâl el-Hasen ibn ‘Abdillâh el-‘Askerî, *el-Mu‘cemu’l-furûk el-luğavî*, tahk. Buytullâh Beyât, Muessesetu’n-neşru’l-islâmî, 1412, s. 428.) Adalet ise, hüküm vermede olduğu gibi, basiret ile idrak edilen durumlar için kullanılır. (Er-Râğîb el-İsfehânî, *Mufredâtu elfâzu’l-‘Kur’ân*, tahkik, Şafvân ‘Adnân Dâvûdî, Dâru’l-kalem, Dimeşk 1992, s. 551.) **Qıst** kelimesinin anlamı için bk. Aḥmed ibn Fâris, *Mucmelu’l-luğa libni fâris*, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1986, s. 752.

¹² 42/eş-Şûra, 17; 55/er-Rahmân, 9; 57/el-Hâdîd, 25.

¹³ Muḥammed ibn Aḥmed ibn el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, tahk. Muḥammed ‘Avd, Dâru ihyâi’-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 2001, XII. 176.

¹⁴ Bk. 2/el-Bakara, 26, 42, 61, 71, 91, 109, 119, 121, 144, 146, 147, 149, 179, 213, 252, 282; 3/Âlu ‘İmrân, 3, 21, 60, 62, 71, 86, 102, 108, 112, 154, 181; 4/en-Nisâ’, 105, 155, 170, 171; 5/el-Mâide, 27, 48, 77, 83, 116; 6/el-En’âm, 5, 30, 57, 62, 66, 73, 91, 93, 114, 151; 7/el-A’râf, 8, 33, 43, 53, 89, 105, 118, 146, 159, 169, 181.

¹⁵ Bk. 6/el-En’âm, 152; 7/el-A’râf, 85; 12/Yûsuf, 59, 60, 63, 65, 88; 17/el-İsrâ’, 35; 26/eş-Şu‘arâ’, 181.

¹⁶ İsmail Cerrahoğlu, “Kur’an-ı Kerim’in Öngördüğü Adalet Esasları”, *Diyanet İlmî Dergi*, 29/2 (1993), 17-30, s. 17.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



olarak nitelenmiştir.¹⁷ Hatta kâinatın tümünü ilgilendiren ölçü ve dengenin de bu kavramın kapsamına girmesinden dolayı yer ve göklerin adalet sayesinde kaim olduğu rivayet edilmiştir.¹⁸ O halde “mülkün/hâkimiyetin temeli nitelemesi ile tanımlanan adaletin, temeli, aslı, ölçüsü nedir?” sorusunun cevabı insanlığın adalete ulaşmada doğru noktadan hareket etmesine yardımcı olacaktır. Adalet, üstün ahlaki niteliklere kavuşmak isteyen insanların sahip olmaları gereken en önemli fazilet olarak kabul edilmiştir.¹⁹ Hikmete nail olma arzusuyla yola çıkanların yolculuğa nereden başlayacaklarını bilmeleri, hareket noktalarını doğru tespitleri, amaçlarına ulaşmada faydalanmaları gereken materyallerin farkında olmaları onların salimen hedeflerine ulaşmalarını sağlayacaktır. Hikmete ermiş erdemli insanların hakim olduğu toplumlar ise faziletli toplum nitelenmesini hak edecektir.

I. Allah adalet ilişkisi

a. Evrene yasa koyan Allah'tır

Kur'an'ın beyanına göre Allah-u Teala mevcudatın hâlıkı, kainatın sahibi, tüm varlıkların yaratandır.²⁰ Yerlerin, göklerin²¹ ve her şeyin hükümlerini, himayesi ve yönetimi O'nun elindedir.²² Allah yeri, semavatı,²³ evreni ve tüm mahlukatı hak ve hikmet ile yaratmış,²⁴ sadece yaratmakla kalmamış, onlar için ölçü ve kanunlar da koymuştur.²⁵ O adaletin iktizası evrendeki yasaları belirlemiştir. O'nun vazettiği kanunlar tam bir denge halindedir. Bundan ötürü evren bir uyum ve dengeye göre işlemektedir, tabiatta her şey de ölçülü ve orantılıdır. Ölçü, uyum, denge ve oran anlamında adalet, Allah'ın hakim ve alim sıfatlarının bir tezahürüdür. Allah adil oluşu sebebiyle hiçbir varlığın hakkını ihlal etmemiş, her şeye ve herkese hak ettiğini vermiştir. Bu sayede adalet eşyanın külli nizamı ve kâinat nizamının temel kanunu olmuştur.²⁶ Allah'ın Hakim/hikmetli²⁷ oluşu koyduğu düzenin de en güzel, en uygun, mümkün olabilecek en iyi nizam olmasını sağlamıştır.²⁸

İslâm kelâmcıları İlahî fiillerin adalet ve hikmete dayandığını ortak kanaat olarak beyan etmişlerdir.²⁹ Çünkü Kur'an'da Allah'ın alemleri mükemmel bir düzen içerisinde yaratmasının hikmetli bir gayesi ve amacından bahsedilmiş,³⁰ yaratılışın amaçsız veya eğlence için olmadığı

¹⁷ Yusuf Açık, “Hz. Peygamberin Evrensel Mesajlarından “Adalet” Prensipleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta 2003, 69-79, s. 70.

¹⁸ Bk. Ebû Bekr Ahmed ibn Huseyn el-Beyhaqî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, tahk. Muḥammed ‘Abdulqâdir ‘Aṭâ, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2003, IX. 231, hadis no: 18387; Muḥammed ibn Hıbbân ibn Aḥmed, *el-İḥsân fî taḳrîbi şaḥîḥi ibn ḥıbbân*, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1988, XI. 608.

¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-Ahlak-Ahlak Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 33, 35; Farabi, *Üstün Ülke el-Medînetü’l-Fâzıla*, çev. Seyfi Say, Kurtuba Kitap, İstanbul 2012, s. 179-183.

²⁰ 39/ez-Zümer, 62.

²¹ 5/el-Mâide, 17.

²² 6/el-En’âm, 102, 7/el-A’râf, 54; 36/Yâsin, 81-83; 42/eş-Şûra, 49.

²³ 2/el- Baḳara, 29; 6/el-En’âm, 101.

²⁴ 6/el-En’âm, 73.

²⁵ 54/el-Ḳamer, 49.

²⁶ Şahban Yıldırım, “Orhan Münir Çağır’da Adalet İdesi ve Mistik Yaklaşımlar”, *Kelam Araştırmaları*, 11/1 (2013) 511-532, s. 523.

²⁷ el-Ḥakîm, doğru olandan başkasını söylemeyen ve yapmayan anlamını içermektedir. “Allah’ın fiilleri isabetli, sanatı itkan üzere olduğundan, böyle nitelenmelidir; zira itkan ve isabet ancak hakîmden sadır olur. Allah hakkında hikmet eşyayı bilmek ve son derece muhkem olarak, itkan üzere yaratmaktır.” Suat Yıldırım, *Kur’an’da Uluhiyyet*, Kayhan Yayınları, İstanbul 1987, s. 177.

²⁸ Ramazan Altıntaş, “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2 (1998), 237-249, s. 241.

²⁹ Osman Oral, “Kelam İlminde İlahi Adalet”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (2013), 443-458, s. 445.

³⁰ 44/ed-Duḳhân, 38-39.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



bildirilmiştir.³¹ Yine aynı ayetlerde yaratılış **hakk** kavramı ile ilişkilendirilmiştir.³² Böylece yaratılıştaki ilahi hikmet ile hakkın tesisi arasında bağlantı kurulmuştur.³³ Adaletin temelinde yer alan **hakk** kavramının Kur'an'da 288 defa zikredilmesi,³⁴ **hakkın** niceliği ve ölçüsünün kullara bırakılmayarak bizzat Allah tarafından belirlendiğini göstermektedir. Zaten vahyin indirilişi, peygamberlerin gönderilişi ve onların mücadelelerindeki bir amaç da sınırları Allah tarafından çizilen **hakkı** yer yüzüne hakim kılmaktır.³⁵ Bu bağlamda Allah'ın kozmolojik anlamda her şeyin yaratıcı, kaynağı ve sebebi olduğu gibi hukuk/**hakk** ve ahlakın da sebebi olduğunu söylemek gerekir. Yani Allah yarattığı evrenin devamı için fizik dünyaya ait kanunlar koyduğu gibi insanların ve toplumların muhtaç oldukları, sosyal, hukuki ve ahlaki düzenlemeleri içeren kanunlar, genel prensipler de koymuştur.

b. Kur'an'ı kerim

Kur'an-ı Kerim'de, doğruya ancak **hakk** sayesinde ulaşılacağı, yine **hakk** uymakla gerçek adaletin tesis edilebileceği bildirilmiştir. **Hakk** ise sınırları Allah tarafından belirlenen objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesi olarak sunulmuştur.³⁶

Sözünden, hükmünden ve şahadetinden tam bir rızanın söz konusu olduğu kişiler **Adl** ifadesi ile nitelenmiştir. Şüphe ve zannın bulunmadığı şeyler için de bu kelime bir sıfat olarak kullanılmıştır.³⁷ Allah'ın söz ve fiilleri **haktır** ve mutlak adildir. O'nun zatını zulümle nitelemek muhaldir.³⁸ Allah'ın topluma koyduğu kurallar öylesine şaşmaz ve yanılmazdır ki, Allah'ın ahkâmının temel alınıp emirlerinin uygulandığı yerde hevaya meyledip hükümlerde cevr ve zulme sapmak imkansızdır. İbn Manzûr'un beyanına göre Allah için **el-Adl** isiminin kullanılma sebebi de budur.³⁹ Bu durumda bir şeyin adil olup olmadığı ancak Allah'ın toplum için belirlediği şeriat ile tam olarak bilinebilir,⁴⁰ yani adaletin ölçüsü ve kaynağı Allah'ın kendisidir, O'nun vahiy yoluyla gönderdiği kitabıdır. Kur'an'ın adaletin/**hakkın** ve doğruluğun ölçüsü olması, onda doğruluk ve adalet yönünden hiçbir eksiklik bırakılmaması sebebiyle⁴¹ 6/el-En'âm suresinde "Rabbinin sözü hem doğruluk, hem adalet bakımından tamamlanmıştır."⁴² buyrulmuş, kimse onun daha adaletlisini, daha doğrusunu getiremeyeceği için de ayetin devamında "O'nun sözlerini değiştirecek hiç kimse yoktur" denmiştir.⁴³ Böylelikle Kur'an'daki hüküm içerikli her ayetin, ister emir ister nehiy, ister helal isterse haram, tamamının adil olduğu vurgulanmıştır. Şu halde **hakk** ile hüküm adalet ile hükümdür ve adalet ile hükmetmek de ancak Allah'ın inzal ettiği ahkama göre hükmetmekle olur.⁴⁴ İnsanların hareket noktası ve kaynakları Kur'an değilse verdikleri hükümler **hakk** sınırları içinde değildir.⁴⁵ Adil olanı

³¹ 21/el-Enbiyâ', 16-18;

³² 6/el- En'âm, 73.

³³ Bk. 10/Yûnus, 2-5.

³⁴ Bk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-kur'ân*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990, s. 208-212.

³⁵ 8/el-Enfâl, 7,8; 10/Yûnus, 82; 42/eş-Şûra, 24.

³⁶ Mehmet Fevzi Bilgin, "John Rawls'un Adalet Kuramı ve İslam Hukuku Işığında Değerlendirilmesi" *Divan*, 2 (1996), 207-215, s. 211-212.

³⁷ İbn el-Ezherî, *Tehzibu'l-luğa*, II. 124.

³⁸ Faḥruddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, İḥyau't-turâsi'l-'arabî, Beyrut 1430, XIII. 125-126.

³⁹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, XI. 430.

⁴⁰ Er-Râğîb el-İsfehânî, *Mufredât*, s. 552.

⁴¹ Bk. 'Alâuddin 'Alî ibn Muḥammed ibn İbrâhîm el-Ḥâzin, *Lubâbu't-te'vil fi me'âni't-tenzîl*, tahk. Muḥammed 'Alî Şâhin, Daru'l-kitâbi'l-ilmîyye, Beyrut 1415, II. 149.

⁴² 6/el-En'âm, 115.

⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III. 2035.

⁴⁴ Hayati Hökelekli, Psikoloji, *Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, Değerler Eğitim Merkezi, İstanbul 2013, s. 86.

⁴⁵ Seyyid Kuṭub, *Fî zilâli'l-kur'ân*, Daru's-şurûk, Beyrut 1412, III. 1195.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



ve adil olmayı yalnızca *el-Adl* bildiğinden, insana başka türlü gözükse de O'nun emrettiği şey **haktır** ve adildir. O'nun yasakladığı şey de batıldır, mefset ve zulümdür.⁴⁶

Allah'ın Kur'an'da sunduğu adalet bir ırka, soya göre şekillenmemiştir, imtiyaz ve ayrıcalıktan uzaktır, mekan ve zaman sınırlarını aşarak tüm insanlığı kuşatır. İnsanın karar vermesinde zaman zaman menfi yönde etki eden öfke, kin, nefret, aşırı sevgi, aidiyet hissi gibi duyguların burada yeri yoktur.⁴⁷ Bu durum Kur'an'da şu şekilde ifade edilir;

“Ey iman edenler! Kendinizin, ana babanızın veya akrabalarınızın aleyhine olsa bile, adaleti titizlikle ayakta tutan ve sırf Allah için şahitlik eden kimseler olun; (haklarında şahitlik ettikleriniz) ister zengin, ister fakir olsunlar. Çünkü Allah, her ikisine de (sizden) daha yakındır. Haktan ayrılarak heva ve hevesinize uymayın...”⁴⁸

“Ey iman edenler! Allah için adaleti (hakkı) ayakta tutan, adalet timsali şahitler olun. Bir kavme duyduğunuz kin sizi adaletten sapmaya sevk etmesin. Âdil davranın, takvaya daha yakın olan da budur. Allah'a karşı takvalı olun. Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴⁹

Yukarıdaki ayetler ışığında Kur'an'da zikredilen adaletin mutlaklığından ve evrenselliğinden bahsetmek gerekir. Allah insanların adalet yönüyle hukuki ve ahlaki düzlemde ölçü almaları gereken temel kriterleri göstermiştir. Bu kriterler insandan insana, toplumdan topluma veya zamana göre değişiklikler arz eden göreceli bir adalet sistemini öngörmez. Akrabalık ve yakınlık bağlarını, sosyo-ekonomik düzey farklılıklarını gözetmez, zengin-fakir, soylu-soylu olmayan, kuvvetli-zayıf ayrımı yapmaz.⁵⁰ Bunun yerine zamanı aşan, toplumlar üstü evrensel nitelikteki mutlak adaleti tesis eder. Her durumda adaletin gözetilmesi, hangi şart altında olursa olsun adaletten sapmama, karşısındaki düşmanı bile olsa adil davranma umdesi Allah'ın mahlukatı için koyduğu ilkeden öte; Allah'ın kendisinin de mahşer günü hüküm verirken -sünnetullah çerçevesinde- bağlı kalacağı bir prensip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın, adaleti gereği, ahirette kafirlere adil davranacağı bildirilmiştir. Orada kimseye zerre kadar zulmedilmediği,⁵¹ herkese hak ettiğinin karşılığının tastamam ödendiği tekrar tekrar vurgulanmıştır.⁵² Bu durum mahkeme-i kübradaki adaletin boyutunun bir göstergesi olarak algılanabileceği gibi, adalet erdeminin yüceliğini ve mutlaklığını ispat eden bir olgu şeklinde de algılanabilir. Allah'ın ahirette adaletle hükmedeceğinin bildirilmesi ise, insanların Hak ve adaleti mutlak bir değer olarak anlamalarına yardımcı olmuştur.

Adalet aslında izafî bir kavramdır. İnsanlar, meydana getirdikleri toplumlar için kanunlar yaparken bu kanunlara temel teşkil edecek, değerler düzeni olacak, her şeyin bağlanacağı ölçü/vezin belirleyerek işe başlamışlardır. Yani yaptıkları kanunlar için -adını koymasalar da- var olan bir üst değer söz konusudur. Adaletin ölçüsü şeklinde algılanabilecek bu üst değerler diyardan diyara, toplumdan topluma farklılıklar arz etmektedir. Buna göre kanunların yapımında ve/veya uygulanmasında bazen bir şahsın bireysel çıkarı bazen bir ailenin, bir zümrenin veya toplumun müşterek menfaati öncelenebilmektedir. Bunun için hukuk ve kanunun varlığı, adaleti mücbir bir sebep değildir. Zira her toplumun hatta en ilkel toplumların bile kanunu ve hukuku vardır. İnsanlık tarihinde bu üst değerlerin adalet ölçülerini barındırmamasından kaynaklı olumsuz örnekler,

⁴⁶ İsmâ'il ibn 'Umer ibn Keşir, *Tefsîru'l-kur'âni'l-âzîm*, tahk. Sâmi ibn Muhammed Selâme, Dâru Tîbe, 1999, III. 322.

⁴⁷ Ali Rıza Aydın, “İslam Dünyasında yaşanan son olayların ışığında “İslamiyet ve Milletler Arası Adalet””, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, TDV Yayınları, Ankara 1996, 139-154, s. 143-144.

⁴⁸ 4/en-Nisâ', 135.

⁴⁹ 5/el-Mâide, 8.

⁵⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da Adalet Psikolojisi”, s. 63.

⁵¹ 4/en-Nisâ', 49, 77;

⁵² 2/el-Bakara, 281; 3/Âlu İmrân, 25, 161; 6/el-En'am, 160; 11/Hüd, 111; 16/en-Naḥl, 111; 40/el-Mu'min, 17.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



otokrasi, oligarşi, monarşi, aristokrasi... gibi yönetim sistemlerinde sıkça görülmüştür. Örneğin Roma hukukunda temel belirleyici kriter vatandaşlık olgusudur. Yani insanlar vatandaşlar ve vatandaş olmayanlar diye ikiye ayrılır. Kanunlar vatandaşların hakkını gözetir. Vatandaş olmayanların ise hiç bir hakkı yoktur. Kölelerin durumu ise çok daha vahimdir. Aristo'nun da savunduğu aynı sosyal tabakadakilerin eşitliği ilkesine göre, köleler ile efendiler aynı kanunlara göre yargılanamazlar. Çünkü köleler ve efendiler eşit değildir; bu nedenle ikisinin adaleti ayrı olmalıdır.⁵³ Benzer durum, hukukunu ilahi emirlere dayandırdığını iddia eden Yahudilerde de söz konusudur. Onların inançlarına göre bir Yahudiler vardır, bir de Yahudi olmayanlar. Bu sistemde kanuna temel teşkil eden zümre için belirlenen haklar ve hürriyetler, başkaları için yoktur. Bu aristokratik imtiyazlı adalet algısı Kur'an'da şu ifadeyle eleştirilmiştir: "...Bunun sebebi de onların: "Ümmilere bizim aleyhimize bir yol (bize bir sorumluluk) yoktur." demeleridir..."⁵⁴

İnsanoğlu zaman zaman yukarıda bahsettiğimiz imtiyazlı adaletten doğan sorunları gidermeye, kusurları çözmeye çabalamıştır. Kanunların toplumun her tabakasını kuşatacak nitelikte olması için çalışmış ve toplumun ortak sözleşmesi şeklinde nitelenebilecek yasalar yapmıştır. Sosyal yapının sürekli değişimi, insanın yapısı, kanunun insanların anlaşarak yaptıkları bir ürün olması gibi sebepler mutlak adaletin gerçekleştirilmesi yönünde kanun yapıcının elini zayıflatmıştır. Ortaya çıkan yasa hakkında, kuvvetlilerin zayıflar aleyhine ittifakı yahut bazı sınıfların diğerlerine tahakkümü ihtimali ortadan kalkmaması⁵⁵ sebebiyle insanların vazettiği kanunlar genelde bir kesimin menfaatlerine hizmet etmiştir. Bunun için insanoğlunun adaletin tevzii gayesiyle yaptığı yasalar hiçbir zaman müteakim anlamda adil ve tarafsız olamamıştır.⁵⁶ Bunun sonucunda ise adaletin hedefinde yer alan mutlak sosyal denge, talep edilen fakat ulaşılamayan, zihinlerde var olan ama gerçekliği tartışılan ütopyik bir ilke olarak algılanmıştır.

İnsan yapısı zaafarla malul olduğu, insan çabasının şahsi zaafaların üstesinden gelemeyeceği düşünüldüğünde, insanların tam anlamıyla tarafsız bir adalet standardını geliştirmelerinin imkansızlığını kabul etmek gerekir. Bu durumda, belli bir adalet standardına bağlı bir toplum düzeninin temel prensiplerini tespit etmek için ilahi otoriteye müracaat etmek gerekir.⁵⁷ İlahi kaynaktan neşet eden adalet, toplumun tüm kesimleri tarafından saygıyla karşılanır ve uzun ömürlü bir tesire sahip olur.⁵⁸ Çünkü Allah'ın koyduğu kanunlar herkese eşit mesafededir ve bu yasalarda peygamberler de dahil kimseye ayrıcalık tanınmamıştır. Yukarıda değerlendirdiğimiz 4/en-Nisa suresindeki ayette "Çünkü Allah, her ikisine de (sizden) daha yakındır" buyrulmuş insanın şefkat duygusuyla adaletsizliğe sapmaması istenmiş,⁵⁹ Allah'ın kullarına olan yakınlığının, kullarının menfaatini gözetmesinin ve şefkatinin insanların kendi aralarındakinden daha fazla ve daha kuvvetli olduğu vurgulanmıştır.⁶⁰ Yani Kur'an'ın tesis ettiği adaletin merkezinde Allah vardır. Allah insanların faydasını gözetme ve onlara merhamet yönüyle herkese eşit mesafede olduğu için adaletin ölçüsü insanların heva ve heveslerine, duygu ve menfaatlerine dayanmayan, beşeri zayıflıktan uzak, eksikliği, noksanı ve hatası olmayan ilahi ölçülerdir.⁶¹

⁵³ Aristoteles, *Politika*, çev. Murat Temelli, Ark Kitapları, İstanbul 2013, s. 122-128.

⁵⁴ 3/Ālu 'İmrān, 75.

⁵⁵ Muhammed Ebu Zehra, "İslam Ceza Hukukunda Merhamet ve Adalet", çev. Hasan Güleç, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 3 (1986), 245-260, s. 253.

⁵⁶ Ramazan Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", 247.

⁵⁷ Macid Hadduri, *İslam'da Adalet Kavramı*, s. 18.

⁵⁸ Mehmet Fevzi Bilgin, "John Rawls'un Adalet Kuramı", s. 211.

⁵⁹ Bk. Ebü 'Abdillāh Muḥammed ibn Aḥmed el-Ḳurṭubī, *el-Cāmi 'u li aḥkāmī'l-ḳur'ān*, tahk. Aḥmed el-Berdūnī, Dāru'l-kutubi'l-miṣriyye, Kahire 1964, V. 413.

⁶⁰ Muḥammed ibn Cerir eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-beyān fī te'vīli'l-ḳur'ān*, tahk. Aḥmed Muḥammed Şākir, Muessesetu'r-risāle, 2000, IX. 302; bk. Ebü'l-Ḳāsim Muḥammed ibn 'Amr ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf 'un ḥaḳāiki ḡavāmiḍi't-tenzil*, Dāru'l-kitābi'l-'arabī, Beyrut 1407, I. 575.

⁶¹ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", s. 18.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Allah'ın kelamı olması sebebiyle adaletin merkezinde ve temelinde yer alan Kur'an sadece adaletin sınırlarını çizmemiştir. Aynı zamanda insanların değer yargılarını yapılandırmış ve düzenlemiştir. Bir bakıma yeni bir değerler hiyerarşisi oluşturmuştur. Bu yeni sistemde kişinin hemcinslerini de kendisine denk kabul etmesi istenmiştir. İnsanların kendilerini yasaların ve diğer insanların üstünde görmeleri yasaklanmıştır. 4/en-Nisa suresinin ilk ayetinde; “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının...” buyrulurak beşeriyetin aynı asıldan, aynı kaynaktan türediği, bu yönden tüm insanların eşit olduğu hakikati ortaya konmuştur. Aynı konunun ele alındığı bir diğer ayette ise; “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır.”⁶² denilerek etnik farklılığın üstünlük ve ayrıcalık için değil, tanışma ve muhabbetleşmenin vasıtası olduğu bildirilmiştir. Ayette Allah katındaki üstünlüğün takvaya bağlanmasıyla birlikte, nesebiyle övünme de dahil, her türlü soy imtiyazı ortadan kaldırılmıştır.⁶³ Takva kişinin emredildiği şeyleri yapıp, nehy edildiği şeylerden kaçınması yönüyle değerlendirildiğinde adaletin tesisi anlamını işaret etmektedir.⁶⁴ Takvanın kişinin batını ile alakası yönüyle mülhaza edildiğinde ise diğer insanlar tarafından bilinmesini imkansız kılmaktadır. Şu halde insanların birbirine üstün tutulabilecekleri, onları diğerlerinden farklı konuma taşıyabilecek hiçbir özellik Kur'an tarafından tecviz edilmemiştir. İnananların ancak kardeş ilan edildiği ilahi hitapların da ötekisi olmayan bir adalet sistemini zorunlu kıldığını söylemek gerekir. Şu halde Kur'an'ın vurguladığı eşitlik güçlülerin değil bireylerin eşitliğine dayanmaktadır. Herkesi hukuk karşısında tarağın dişleri gibi bir tutmaktadır. İlahi bir hedefe ulaştırmak üzere tüm insanları aynı başlangıç noktasından hareket ettirmektedir. Kur'an'ın eşitlik anlayışında kimse kendisini başkalarının üstüne koymadığı için de her şeyi kendi arzu ve çıkarlarına feda etmez ve nefsinin bu yöndeki arzularını aşmaya çalışır.

İslam hukukunun diğer hukuklara kıyasla adaleti tesis noktasında daha başarılı olması, Kur'an'ın ilk dönemden itibaren yazılı bir metin şeklinde herkesin bilgisine ve ulaşımına açık bulunmasıyla da ilişkilidir. Bu durum İslam hukukunun da doğduğu andan itibaren yazılı bir hukuk olarak inkişafına sebep olmuştur. Halbuki hukuk için referans alınan diğer kaynaklar bu konuda değillerdi. Örneğin Roma hukuku önceleri halktan gizli ve tefsiri ancak rahipler tarafından yapılabilen örfi bir hukuk idi. Hukuk kaidelerine halk muttali olamadığından, kanunlar rahiplerin yorumu ne şekilde ise o suretle tahakkuk ederdi. Bu durum adaletin tesisinden öte konulan kanunların uygulamasında da bir sistemden yoksunluğu doğurmuştu. Bu sorun ancak *on iki levha kanunlarının* çıkarılmasıyla çözülmeye çalışıldı.⁶⁵

Benzer durum Ehl-i Kitap için de söz konusuydu. Kutsal metinlere ulaşım ve kutsal kitap hakkında konuşma din adamlarının tekelinde olduğundan hükümler sorgulanamamıştı. Daha doğrusu bireyler hukuka katkı sağlama konusunda kendilerini yetkin görmedikleri için hukuk seçkin kabul edilen bir zümre elinde kalmıştı. Kur'an tarafından da eleştirilen⁶⁶ bu durum Hristiyanlık açısından 16. Yüzyıla kadar devam etmişti. Batı toplumu ancak Protestanlık hareketinden sonra hukuklarına temel teşkil eden kutsal kitapları ile buluşabilmişlerdi. Sorgulama ve değerlendirmeler de bundan sonra hız kazanabilmişti.

⁶² 49/el-Hucurât, 13.

⁶³ Bk. Ebû 'Abdillâh Muḥammed ibn İdrîs eş-Şâfi'î, *Tefsîru'l-imâm eş-şâfi'î*, tahk. Aḫmed ibn Muḫtafa el-Ferrân, Dâru't-tedmiriyye, el-Memleketu'l-'arabiyyetu'Su'üdiyye 2006, III. 1281.

⁶⁴ el-Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl*, IV. 184.

⁶⁵ Şakir Berki, “İslam Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 6/1 (1957), 35-43, s. 38.

⁶⁶ Bk. 2/el- Bakara, 42, 159, 174, 283; 3/Âlu 'İmrân, 71, 187; 9/et-Tevbe, 31.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



İslam hukukunun temel kaynağı Kur'an ilk günden itibaren tüm inananların önünde idi. Allah'ın kitabının öğrenilmesi, öğretilmesi bizzat onun mübelliği tarafından teşvik edildiği için adalet kimsenin tekelinde olmamıştı. Bu yüzden toplumun tüm tabakaları adaletin temel unsurlarını biliyor ve üzerinde tefekkür edebiliyordu. Kur'an'ın herkesin ulaşabileceği bir yerlerde olması, Allah adına toplum üzerinde hegemonya kuracak bir grubun oluşmasını engellemişti. Bizzat Allah Adaletin uygulanması ve ayakta tutulması görevini tüm Müslümanlara yükleyince, Kur'an ahkâmının uygulanmasında kontrol tüm inananlar tarafından yapılmış, toplumun büyük bir kesimi adalet ve hukuk üzerinde konuşmaya kendini yetkin hissetmiştir. Bunun örnekleri Hulefa-i Raşidin döneminden itibaren görülmüştür. Mihri sınırlandıran hükmüne Kureyş'ten bir hanımın 4/en-Nisa suresi 20. ayeti gerekçe göstererek itirazı üzerine Hz. Ömer'in kararından vaz geçmesi,⁶⁷ ilk günden itibaren İslam toplumunun hukuka müdahale edebildiğini ispatlamaktadır. Bunun tabii sonucu olarak kanun yapıcılar ve kanunu uygulayıcılar bilinçli bir toplum tarafından kontrol altında tutulmuşlardır. Toplumsal baskı adaletin İslam coğrafyasında aynı dönemdeki diğer toplumlara göre daha yaygın uygulanması sonucunu getirmiştir. Zira açıklık haksızlığın önüne geçilmesini sağlamıştır.

c. Allah'a iman

Adaletin uygulanması, gerçekleştirilmesi, ayakta tutulması hususunu değerlendirdiğimizde bu konunun tamamen insan faktörüne bağlı olduğunu söylemek gerekir. Adaletsizlik insanın zaaflarından neşet ettiği gibi yeryüzündeki adalet de insan tarafından tesis edilmektedir. Herkesin kendi kişisel algısına göre davrandığı, kendi çıkarını önde tuttuğu ve kendi adalet anlayışına göre hareket ettiği ortamlarda adaletten bahsetmek imkansızdır. O halde insanın boyun eğeceği, otoritesini tartışmasız kabul edeceği bir makama teslimiyeti şarttır ki bu teslimiyet ancak Allah'a iman ile ifadesini bulmaktadır.

Allah'ın evrene koyduğu mükemmel nizam her akıl sahibi tarafından kolayca fark edilebilecek, kavranabilecek şekilde gözler önündedir. Aklını kullanan ve yaratılışı üzerinde düşünenler mevcudatın kendiliğinden var olamayacağından hareketle; kozmolojideki dengenin, mükemmelliğin bir yaratıcıyı kabullenmeyi icbar edeceğini bilirler. Bunun için pek çok ayette yaratılışa ve evrendeki söz konusu külli nizamla dikkatler çekilerek Kur'an'ın muhataplarının bu nizamı tesis eden **el-Adl**'i tanıyıp bilmeleri, O'na iman edip teslim olmaları istenmiştir. Adaletin Kur'an'da kullanıldığı bir anlam da, Allah'a iman edip ona şirk koşturmak,⁶⁸ O'nu bilmek, imanını ikrar etmektir.⁶⁹ Adaletin gereği Allah'ın vahdaniyetine şahitlik, ⁷⁰ Allah'a iman edenler ise, bu şahitlikleri ile adaleti ikame etmişlerdir.⁷¹ İslam alimlerine göre adaletin en büyüğü en önemlisi Tevhiddir.⁷² Çünkü her hakkın başı **Hakk** Tealanın hakkı olan uluhiyet hukukudur. Gözetilmesi gereken Uluhiyet hukukunun ilki ise vahdaniyettir. Yani adaletin başı, ilki, en büyüğü Allah'ı gereği gibi tanıyıp bilmek, O'nu kabul etmek, O'nu bilmek, O'na iman etmektir.

Kendisi üzerinde sayılamayacak kadar nimeti olan Rabbinin hukukunu itiraf edemeyen, O'nun hakkını koruma ve gözetme erdemini gösteremeyen insanın, başkalarının hukukunu gözetmesi, koruması, tüm varlıklarla arasında kurması gereken dengeyi kurabilmesi mümkün olmayacaktır. Bundan ötürü Tevhid akidesi, gerçek manada adalet erdeminin teşekkülü için kişide bulunması gereken en temel niteliklerdir. İnanan insanın davranışları bu en büyük adaletin tezahürüne

⁶⁷ Ebü Bekr 'Abdurrâzâk b. Hemmâm, *el-Muşannef*, tahk. Habîburrahmân el-A'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403, VI. 180, hadis no: 10420; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, VII. 380, hadis no: 14336.

⁶⁸ Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", s. 241.

⁶⁹ 16/en-Nahl, 76.

⁷⁰ 3/Âlu 'İmrân, 18.

⁷¹ Ebü'l-Leys Naşr ibn Muḥammed ibn Aḥmed es-Semerḳandî, *Baḥru'l-ülüm*, ty. I. 200.

⁷² 'Alî ibn 'Alî ibn Muḥammed ibn Ebî'l-İzz, *Şerḫu'l-âkîdeti't-tahâviyye*, tahk. 'Abdullâh ibn Abdulmuḥsin et-Turkî, Şu'ayb Arnaût, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1993, s. 41.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



göre şekillenecektir. Rabbinin hukukuna riayet eden mümin başta hemcinsleri olmak üzere diğer tüm varlıkların hukukunu da gözetecektir.

Allah'a iman, sadece hukuki boyutuyla adaletin tesisi için değil, hayatın tüm safhalarında adaletin ikamesi için elzemedir. Allah Rasulü, Allah korkusunu ahlakın üstün erdemlerinin kazanılmasında temel unsur olarak göstererek; "Hikmetin başı Allah korkusudur."⁷³ buyurmuştur. Yani hikmet arayışındaki insanın, amacına ulaşmak için Allah'ın vazettiği hakları gözetmesi, O'nun huzuruna varacağına bilinciyle adalete ölçü, ahlaki, hukuki, sosyal kuralların titizlikle uygulayıcısı olması gerekir. Bu duygunun ayet ve hadislerdeki bir diğer ifadesi de İhsan'dır. Rasulullah (sas) tarafından "Allah'ı görüyor gibi kulluk etmek"⁷⁴ şeklinde tanımlanan ve Allah'tan çekinmeyi, korkmayı içinde barındıran İhsan, Kur'an'ı Kerim'de hemen adaletin ardı sıra emredilmiştir.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ

"Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsanı emreder..."⁷⁵

Allah'a iman edip O'nun kendisini her an gördüğüne yakinen bilen bir mümin her işini ibadet şuruyla ihsan üzere yapacaktır. Her hak sahibine hakkını vermeyi kendisine şiar edinecektir. Çünkü Allah'a iman eden kişi aynı zamanda bu imanına göre yaşaması gerektiğinin bilincindedir. İmanın yüklediği sorumlulukları yapması yine Allah'a imanın bir gereğidir. Bir gün hayatı son bulacak, Rabbinin huzuruna varacak, tüm davranışlarının hesabını vermek üzere Allah tarafından yargılanacak, her ameli şaşmaz bir terazide tartılacaktır.⁷⁶ Mahkeme-i kübrada, huzuru ilahide hesap verme bilinci kişiyi bu yönüyle sınırlandıracak, sorumluluk hissini de arttıracaktır. Bu bilince sahip her Müslüman, söz ve davranışlarında itidali elden bırakmayacak, kötülük yapmaktan kaçınarak verdiği hükümlerde adil olmaya çalışacaktır. Bir bakıma kendi kendinin polisi, yargıcı olacaktır.

Adaletin ve Allah'ın hükümlerinin uygulanmasını temel itici gücü Ahiret inancıdır. Adaletli davranmak cesur kişilerin işidir. Tüm zorluklara ve dirençlere rağmen hak yolda ilerlemek için yüksek bir motivasyona sahip olmak gerekir. Kur'an'ın insanların önüne koyduğu en önemli motivasyon kaynaklarından birisi de ahirete imandır. Yakın derecesindeki ahiret inancı insanın karşılaştığı tüm müşküllerle baş edebilmesini sağlar. Yaptıklarının gerçek hayat olan ahiret yurdunda yaratıcı tarafından takdir edilip ödüllendirileceğini, bu işlemin de tüm mahşer halkının gözü önünde vuku bulacağını bilen bir mü'minin olumsuzluklar karşısındaki direnci artar. Başkalarının hukukunu kendi hukuku olarak görür ve cesaretle korur.

Buna mukabil Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı tanımamak, kabul etmemek, O'na inanmamak, O'na şirk koşmak, ortağının, yardımcısının, oğlunun, kızının, çocuğunun olduğuna inanmak en büyük adaletsizlik, en büyük zulüm olarak nitelendirilerek;

إِنَّ الشِّرْكَ أَظْلَمُ عَظِيمٍ "Şirk en büyük zulümdür."⁷⁷ buyrulur.

⁷³ Ahmed ibn Huseyn ibn 'Alî el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, tahk. 'Abdul'alî 'Abdulhamîd Hâmid, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 2003, II. 201, hadis no: 728, 729, 730; Ebü Bekr ibn Ebi Şeybe, el-Kitâbu'l-muşannef fi'l-eḥadîsi ve'l-âşâr, tahk. Kemal Yûsuf el-Ḥût, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 1409, VII. 106, hadis no: 34002.

⁷⁴ Ebü 'Abdillâh Muḥammed ibn İsmâ'îl el-Buḥârî, *el-Câmi ü'ş-şâhiḥ*, tahk. Muḥammed Zuheyir ibn Nâşir, Dâru'tavḩu'n-necât, 1422, İmân, 37; Muslim ibn Ḥaccâc Ebü'l-Ḥasen, *Saḩîḩu muslim*, tahk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî, Dâru'ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut, ty., İmân, 1.

⁷⁵ en-Naḩl, 90

⁷⁶ 21/el-Enbiyâ', 47.

⁷⁷ 31/Luḩmân, 13.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Allah'ın insan üzerindeki nimetleri sayılamayacak kadar çoktur.⁷⁸ O İnsanı yaratmış, ona türlü ikramlarda bulunmuş, onu mahlukatına üstün kılmış,⁷⁹ sahip olduğu her şeyi vermiş, hatta tüm varlıkları insanın emrine amade etmiş⁸⁰ olmasına rağmen insanın bütün bu nimetleri, bunca ihsanı, ikramı veren Rabbinin kabul etmemesi en büyük insafsızlık, en büyük erdemsizliktir. Varlığını ve her şeyini borçlu olduğu Rabbinin hukukunu tanımayarak en büyük zulmü işleyen insanın diğer varlıkların hukukunu gözetmesi de mümkün değildir. İmamına şirk unsurlarını karıştıran kişinin tüm davranışlarında da bu en büyük zulmün yansımaları ortaya çıkar. Allah'a imanı ve onun huzuruna varmayı bir üst değer olarak benimsemediği için onun tüm kutsalı dünyası ve nefsi olur. Nefsani haz ve arzulara ulaşma gayesiyle hiçbir hukuku, hiçbir kutsalı, hiçbir değeri çığnemekten de çekinmez. Hukukun üstünlüğü yerine üstünlerin hukukunu korumayı prensip olarak benimser.

Bütün bunlardan hakiki anlamda adalet duygusunun gelişmesi için Allah ve Ahiret gününe iman gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu temel ilkeyi benimsemeyen bir kişinin dünya hayatında mahlukata adil davranmasını beklemek yersizdir. Sosyal ve Toplumsal Adaleti ele aldığımızda adaletin güç, nüfuz ve otorite sahibi kişiler tarafından nispeten daha zayıf kimselere karşı uygulanan bir kavram olduğunu söylemek gerekir. Bu durumda; gücü elinde bulunduran kişi veya zümrenin korkacağı, sakınacağı bir makam yoksa adil davranması için de bir gerekçesi yoktur. Bu kimselerin aklı, vicdanı ve diğer melekeleri ilahi adalet anlayışından saptıkça adaleti de o kadar arızileşir, izafileşir ve mutlak doğrudan uzak bir uygulama olur. Şu durumda adalet uygulayıcısı, el-Adl'i reddedip kendi aklıyla hükmederse onun uygulaması, doğru zannettiği bir eğri, adalet zannettiği bir zulüm olur.⁸¹

Adaletin titizlikle uygulanmasının emredildiği ayetlerin hemen ardından Ahiret yurduna dikkat çekilmesi orada bir başka mahkemenin varlığından bahsedilmesi insanoglunun hesap vermeme düşüncesi ile sürükleneceği hataların önüne geçmek içindir. Ahiretin zikredildiği tüm ayetler söz konusu menfi duyguları baskılayıp vicdanın harekete geçmesini sağlamaktadır. Bunun için Peygamber Efendimiz İslam tebliğinin Mekke döneminde adaletin en temel ilkesi olan tevhid ve ahirete iman inancını yerleştirmeye çalışmış, zulmün en büyüğü olan şirk ile mücadele etmişti. Mekke müşrikleri arasında haksızlığın ve zulmün yaygın olmasının temel nedeni de sahip oldukları söz konusu yanlış itikat idi.

II. Adalet kaynaklık yönüyle hazreti peygamber

Gerçek anlamda adaletin tesisi için adil bir ölçünün bulunması gerekir. Ahlakın bozulduğu, adaletin ortadan kalktığı dönemlerde, insanları doğruya yönlendirecek elçiler, Allah tarafından gönderilmiştir. Yüce Allah, şirk, zulüm ve bunlara bağlı tüm kötülükleri kaldırıp, insanlar arasında Allah'ın hükümlerini uygulayarak adaleti gerçekleştirme görevini peygamberlere vermiştir.⁸²

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ

“Andolsun ki, biz, resullerimizi, açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti ayakta tutmaları için, onlarla beraber Kitab'ı ve mîzânı (adalet ve ölçüyü de) indirdik.”⁸³ Ayetten de anlaşılacağı üzere; Allah'ın peygamberleri gönderilmesi ve kitapları indirilmesindeki amacı, insanların adalet içinde yaşamalarıdır.⁸⁴

⁷⁸ 14/İbrâhîm, 34; 16/en-Nahl, 18.

⁷⁹ 17/el-İsrâ', 70.

⁸⁰ 22/el-Hacc, 65; 31/ Luqmân, 20; 45/el-Câsiye, 12,13.

⁸¹ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, s. 87.

⁸² İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları”, s. 18.

⁸³ 57/el-Hadid, 25.

⁸⁴ Bk. Muhammed ibn Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmu'l-mûkı'ın 'an rabbi'l-'âlemîn*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, III. 11-12, 217.

Müfessirlere göre bu ayette geçen **لَيَقُومَنَّ النَّاسُ بِالْقِسْطِ** lafzı, peygamberlere ittibayı ifade etmektedir. Çünkü peygamberlerin getirdikleri ve tebliğ ettikleri **hakk**'dır. Vahyin insanlara ulaştırılması peygamberlerin temel görevi olması sebebiyle Hazreti Peygamberin Kur'an'ı tebliğ ve beyan vazifesi vardır.⁸⁵ Bu durum ayetlerde vurgulanmıştır.

“(O peygamberleri) apaçık deliller ve kitaplarla (gönderdik). Sana da bu zikri (Kur'an'ı) indirdik ki, kendileri için insanlara indirilen şeyi bildirip açıklayasın. Olur ki düşünürler.”⁸⁶

“Ey Rasul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun.”⁸⁷

Bu ve benzer ayetler Rasulullah'nın (sas) Kur'an'ı anlama ve açıklama yönüyle en yetkili kişi olduğunu işaret etmektedir. Taberi, Kur'an'ın bir kısmının, özellikle ahkam içerikli ayetlerinin, ancak Rasulullah'nın açıklamalarıyla anlaşılabilceğini söyler. O böylelikle Rasulullah'nın Kur'an'ın anlaşılması hususundaki tartışılmaz konumuna vurgu yapar.⁸⁸

Tebliğ sadece sözlü bir anlatım değil, tüm yaşantısı ile topluma örnek olmayı ihtiva eden bir vazifedir. Bu yönüyle peygamberler hem ilahi hitabın ilk muhatapları, hem de vahyin vücut bulduğu kişilerdir. Onlar vahyin uygulamasının nasıl icra edileceğinin müşahhas örnekleridir. Ayetlerde vurgulanan Rasulullah'nın tebyin görevi, kendisine ilave bilgilerin verilmiş olmasını da gerekli kılan bir durumdur.⁸⁹ Burada ise sünnet vahiy ilişkisi gündeme gelmektedir ki, genel kanaate göre sünnetin kaynağı vahiydir.⁹⁰ Yani tüm çeşitleriyle sünnet, Allah'ın Rasülü'ne indirdiği vahyin ürünüdür.⁹¹ Eş-Şâtîbî'nin (590/1194); “ Hadis ya katkısız Allah'tan gelen bir vahiydir, ya da Hazreti Peygamber tarafından yapılan bir icthaddır; ancak bu durumda o kitap ya da sünnetten sahih bir vahye dayandırılmış ve onun kontrolünden geçmiştir.”⁹² Sözü, sünnetin islam alimleri nezdindeki değerini ortaya koymaktadır. Hazreti Peygamberin (sas) kendi hevasından konuşmayı nefesine göre davranmadığı,⁹³ tüm fiillerinin vahye uygun bulunduğu, her işinin **hakk** olduğu, hakdan başka bir şey söylemediği⁹⁴ yönündeki ayet ve hadisler eş-Şâtîbî'nin ifadesini desteklemektedir. Durum insanlar arası mervi kurallara göre değerlendirildiğinde ise siyasi ve hukuki teamüllere göre elçiler onu gönderen gibi kabul edilir, elçilerin sözleri de onları görevlendirenlerin şahsen söyledikleri sözler gibi itibar görür.⁹⁵ Peygamberlerin de kendilerini gönderen adına hareket etmeleri, söz ve fiillerinin temsil gücünü kuvvetlendirmektedir. Bütün bunlardan dolayı peygambere itaati emredip itaatsizliği

⁸⁵ Davut Aydüz, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2010, s. 39.

⁸⁶ 16/en-Nahl, 44.

⁸⁷ 5/el-Mâide, 67. Benzer ayetler için bk. 4/en-Nisâ, 105; 16/en-Nahl, 64.

⁸⁸ et-Taberî, *Cami u'l-beyân*, I. 74. et-Taberî'ye göre; “Bu bölümün içine şu konuları ihtiva eden ayetler girmektedir; Vacib, nedb ve irşad şeklindeki emir çeşitleri, nehiy türleri, haklar ve hadler, feraizlerin miktarı, insanların birbirine karşı görevleri. Bunlara benzer bir ahkam ayetinin Rasulullah'nın (sas) beyanı olmaksızın anlaşılması mümkün değildir. Allah'ın Rasulünden bu ayetleri tevil eden bir nass veya ümmetin tevillerini yöneltebilecekleri bir delalet bulunmadıkça bu meselelerde kimsenin söz söylemesi caiz değildir.”

⁸⁹ Mevlüt Güngör, “Kur'an'ın Hz. Peygamber'in Sünnetine Verdiği Değer”, *Sünnetin Dindeki Yeri*, editör: İsmail Lütfi Çakan, Ensar, İstanbul 2010, 49-73, s. 59. Bk. İsmail Karagöz, *İslam'ın Ana Kaynakları Kur'an ve Sünnet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 118-129.

⁹⁰ Bk. Mustafa Genç, *Sünnet Vahiy İlişkisi*, Kitâbî Yayınevi, İstanbul 2009, s. 220-233.

⁹¹ Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akal Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1996, s. 69; Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2007, s. 26.

⁹² Ebü İshâk İbrâhîm b. Müsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfâkât*, basım yeri yok, ty., IV. 11.

⁹³ 53/en-Necm, 3, 4.

⁹⁴ Bk. Ahmed ibn Hanbel Ebü 'Abdillâh eş-Şeybânî, *Musnedu el-imâm ahmed ibn hanbel*, tahk. Şu'ayb Arnaüt, Muessesetu'r-risâle, 2001, XI. 57, hadis no: 6510; XIV. 185, hadis no: 8481; XIV. 339, hadis no: 8723.

⁹⁵ Erdoğan, *Vahiy-Akal Dengesi Açısından Sünnet*, s. 70.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



yasaklayan,⁹⁶ ona itaati Allah'a itaat, isyanı ise Allah'a isyan sayan,⁹⁷ Peygamberin getirdiğinin alınmasını, nehyettiğinden de kaçınılmasını⁹⁸ emreden ayetler bu temel prensiplerin vurgulandığı naslar olarak algılanmaktadır.

Allah'ın vahiy yoluyla insanlara ilettiği mesajların tamamını adalet, Peygamberlerin ise bu mesajları/adaleti sözlü ve fiili olarak açıklayan kişiler olduğunu düşündüğümüzde; **وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا** “Rabbinin sözü hem doğruluk, hem adalet bakımından tamamlanmıştır.”⁹⁹ ayeti gereği Kur'an-ı Kerimî adaletin birinci kaynağı, onun mübelliği Hazreti Peygamberi de adaletin ikinci kaynağı şeklinde algılamak isabetli olacaktır. Kur'an'da Hazreti Peygamberin adaletle emr olunduğuna özel vurgu yapılması,¹⁰⁰ adaletin konu edildiği ayetlerin ya kendinde ya öncesinden veya ardından Hazreti Peygambere imana ve ona ittibaya dikkat çekilmesi¹⁰¹ bu kanaati desteklemektedir. Huneyn savaşından sonra ganimetlerin taksimine itiraz edip Rasulullahın (sas) adil davranmadığını iddia edenlere Hazreti Peygamberin verdiği şu cevap da adaletin ikinci kaynağını işaret etmektedir: “Allah ve Resulü adil olmazsa kim adil olur.”¹⁰²

Hazreti Peygamber adaletin merkezinde konumlandığına göre, onun hayatında ve sünnetinde adaletin niceliğini açıklayan, adaletin sınırlarını tebyin eden ifadelerin bulunması doğal bir durum olacaktır. Zira onun davranışları adalet düsturlarının adeta birer yansımasıdır. Bunun için bazı alimler 42/eş-Şūra suresinin 17. ayetinde geçen **el-Mizan** kelimesini Hazreti Peygamber olarak tefsir ederken,¹⁰³ el-Mâturîdî (333/944) ise onun sünnetini adalet olarak nitelemiştir.¹⁰⁴

a. Adaletin mutlaklığı

Adaletin inşası için gönderilen Rasulullah'a her yönüyle adil olması emredilmiştir; **فَلْأَمْرٌ رَبِّي بِالْقِسْطِ** “Deki Rabbim bana adaleti ve itidali emretti.”¹⁰⁵ Bu emrin tezahürlerini Hazreti Peygamberin tüm hayatında görmek mümkündür. O, İslam tebliğinin ilk günlerinden itibaren sınıf, zümre, grup, kavim üstünlüğüne itibar etmemiş,¹⁰⁶ vefatına kadar olan süreçte gerek kendi nefesine gerekse muhataplarına karşı adaleti, itidali ve dengeyi öncelemiştir.

İslamın geldiği dönemde Mekke toplumunda gücü elinde bulunduranlar haklı kabul edilir, kurallar güç ve nüfuz sahipleri lehine düzenlenir veya esnetilirdi. Kölelerin insanca bir hukukunun olmadığı, fakir ve zayıfların haklarının çiğnenmekten çekinilmediği bilinen bir gerçektir. Bu toplumda Mirastan kadın ve çocuklara hak verilmemesi ise savaşlarda silah kullanamamaları gerekçesine bağlanırdı.¹⁰⁷ **وَقَالُوا لَوْلَا نَزَلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ** “Bu kur'an, iki memleketten bir büyük adama indirilmeli değil miydi?”¹⁰⁸ ayetiyle eleştirilen, peygamberliğin ancak zengin,

⁹⁶ 3/Âlu 'İmrân, 32, 50, 132; 4/en-Nisâ', 13, 59, 69; 5/el-Mâide, 92; 8/el-Enfâl, 1, 20, 46; 9/et-Tevbe, 71; 24/en-Nür, 52, 54, 56; 33/el-Ahşâb, 33, 70-71; 47/Muhammed, 33; 48/el-Fetĥ, 17; 49/el-Ĥucurât, 14; 58/el-Mucâdele, 13; 64/et-Teġâbun, 12.

⁹⁷ 4/en-Nisâ', 80; 48/el-Fetĥ, 10.

⁹⁸ 59/el-Ĥaşr, 7.

⁹⁹ 6/el-En'âm, 115.

¹⁰⁰ 42/eş-Şūra, 15.

¹⁰¹ Bk. 3/Âlu 'İmrân, 18-20; 4/en-Nisâ', 58-59, 135-136; 5/el-Mâ'ide, 41-42; 21/el-Enbiyâ', 45-47; 57/el-Ĥadîd, 25.

¹⁰² El-Buhârî, *eş-Şaĥîĥ*, Farġu'l-ĥams, 19; Muslim, *eş-Şaĥîĥ*, Kusûf, 46.

¹⁰³ 42/eş-Şūra, 17. **اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ** “Hak olarak kitabı ve mizanı indiren Allah'tır.” ‘Abdullâh ibn ‘Abbâs ve müfessirlerin bir kısmı ayetteki mizandan kastın adalet olduğu görüşündedirler. Bk. El-Ĥurtûbî, *el-Cami 'u li aĥkâmi'l-kur'an*, XVI, 15.

¹⁰⁴ Bk. Muhammed ibn Maĥmûd Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtu ehli's-sunne*, tahk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-kutubi'l-İlmiye, Beyrut 2005, IV, 227.

¹⁰⁵ 7/el-A'râf, 29.

¹⁰⁶ Bayram Ali Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 51-52.

¹⁰⁷ Muĥâtîl ibn Suleymân, *Tefsîru muĥâtîl bin suleymân*, Daru İhyâi't-turâĥ, Beyrut 1423, V, 128.

¹⁰⁸ 43/ez-Zuhruf, 31.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014



nüfuzlu ve güçlü insanlardan birine gelebileceği zannı,¹⁰⁹ toplumda güçlüyü haklı görme ve gücü kutsama düşüncesinin ulaştığı boyutları anlatmaktadır.

Mekkeli müşrikler kendilerinin ayrıcalıklı olduğu düşüncesiyle fakirler ve kölelerle aynı mecliste oturmayı bile zül sayarlardı. Rasullullah'ın (sas) toplumun zayıf kesimleriyle oturup kalkması, onlara hür, nüfuzlu ve güçlü insanlarla aynı muameleyi göstermesi, Mekke aristokrasisi tarafından kabullenilememiştir. Bunun için Mekke'nin nüfuzlu kişileri Hazreti Peygamberin kendileriyle özel toplantılarda bir araya gelmelerini istemişlerdir.¹¹⁰ Böylece onlar fakirlerin katılmadığı bu meclislerde yeni din hakkında bilgilenebilecek, İslam üzerinde konuşabileceklerdi. Bu talep vahiy yoluyla verilen cevap Hazreti Peygamberin tebliğ ettiği dinde sınıf ve zümre farkının hiçbir koşulda kabul edilemeyeceğinin beyanıydı;

“Sabah akşam rızasını dileyerek Rablerine yalvaranlarla beraber candan sabret. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil bıraktığımızı; kendi hevasına uyan ve işi taşkınlık olan kimseye de itaat etme!”¹¹¹

Adalet düsturlarını barındıran bir dinin mübelliği Hazreti Peygamberin davet ettiği kimselerin bir kısmına ayrıcalık göstermesi, onların bazısına daha fazla değer vererek öne çıkarması düşünülemeyeceğinden İslam davetinin muhatap aldığı kesimler açısından tam bir adalet ve eşitlikten söz etmek gerekir. Aksi durum İslamın da ayrıcalıklı bir zümre teşekkülünü amaçladığı sonucuna götürecektir. İslamın davetini dinlemek için kendilerine imtiyaz isteyen gruplar, ilahi hitap karşısında da kendilerini toplumun üstünde zannedebilirler. Bunun için muhatapların toplumsal statülerine göre muamele gördükleri izlenimini çağrıştıracak tüm davranışlara bizzat Allah tarafından izin verilmemiştir. Bunun benzeri tutumlar, ‘Abdullâh ibn Umme Mektûm olayında olduğu gibi,¹¹² ilahi mesajların tebliği gayesiyle yapılmış olsa da vahiy yoluyla ikaz edilmişlerdir. Allah Rasulünün hedef kitlesine karşı sergilediği bu adilane yaklaşım, İslam'ın köleler ve toplumun zayıf kesimi arasında hızla yayılmasının da en önemli sebebi olmuştur.

Rasulullah (sas), Kur'an'ın nassına uyararak, kimseye ayrıcalık sağlamamıştır. O, Allah'ın hükümleri karşısında kendisini de diğer insanlarla aynı paralelde konumlandırmıştır.

“De ki: “ben peygamberlerden ilk (defa gelen de) değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmiyorum. Ben ancak bana vahyolunana uyuyorum. Ben apaçık bir uyarıcıdan başkası da değilim.”¹¹³

“Eğer o peygamber, bazı sözler uydurup bize isnat etmeye kalkışsaydı, biz onu mutlaka kuvvetle yakalardık, sonra da onun can damarını keserdik. Sizden hiçbiriniz de buna engel olamazdı.”¹¹⁴

Ayetler Rasulullah'ın peygamberliğinin doğruluğunu getirdiği kitabın hak olduğunu beyan ettiği gibi¹¹⁵ onun Kur'an karşısındaki durumunun diğer insanlardan farklı olmadığını da bir ifadesidir. Onun kendi benliğini öne geçirip bazı sözler uydurması, ayetlerle karıştırması ve ilahi kelamı gibi göstermesi durumunda çarpıtılacağı cezanın insanlığa bildirilmesi, bir anlamda

¹⁰⁹ Bk. ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, IV. 74; Yazır, *Hak Dini*, VI. 4272-4273.

¹¹⁰ İbn Keşîr, *Tefsîr*, V. 152.

¹¹¹ 18/el-Kehf, 28.

¹¹² Bk. Tefsiri için bk. e-Taberî, *Câmi ü'l-beyân*, XXIV. 217-220; Ebü Muhammed 'Abdurrahmân ibn Muhammed ibn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-kur'âni'l-azîm*, tahk. Es'ad Muhammed Tîb, Mektebetu Nezzâr Muştafa el-Bâz, el-Memleketü'l-'arabiyyetu's-su'üdiyye, 1419, X. 3399.

¹¹³ 46/el-Ahķâf, 9.

¹¹⁴ 69/el-Hâķķa, 44-47.

¹¹⁵ el-Kurtûbî, *el-Câmi ü li ahķâmi'l-kur'ân*, XVIII. 275-276.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Peygamberin Allah'ın emirlerinden çıkmasının düşünülmemeyeceğinin vurgulanmasıdır. Bu durum aynı zamanda Peygamber de olsa kimsenin hukukun üstünde bulunamayacağını da işaretidir. Rasulullahın (sas) uygulamaları bu tespiti desteklemektedir. O hukuk karşısında kendisinin ve ailesinin herkesle aynı statüde olduğunu söz ve fiilleriyle beyan etmiştir. Kendisine ve ailesine yönelik ayrıcalık talebinde bulunmadığı gibi bu tür teklifleri de kabul etmemiştir. O, adaletin titizlikle uygulanmasını emreden, en-Nisâ' suresindeki şu ayetin nasıl icra edileceğini yaşamından örneklerle insanlığa göstermiştir;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا وَإِن تَلَوُوا أَوْ لُغِمُوا أَوْ نُرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

“Ey iman edenler! Kendinizin, ana babanızın veya akrabalarınızın aleyhine olsa bile, adaleti titizlikle ayakta tutan ve sırf Allah için şahitlik eden kimseler olun; (haklarında şahitlik ettikleriniz) ister zengin, ister fakir olsunlar. Çünkü Allah, her ikisine de (sizden) daha yakındır...”¹¹⁶

Ömrünün son dönemlerinde kendisi üzerinde hakkı bulunanların haklarını almalarını istemesi, Rasulullah'ın (sas) hukuk kurallarını kendine uyguladığını, kendisini kanunlar üstünde tutmadığını ispat eden bir örnektir. O, son hastalığında ashabına “Ben de bir insanım, Aranızdan bazılarının hakkı bana geçmiş olabilir. Ben kimin malından ne almışsam, işte malım o da gelsin alsın, iyi bilin ki benim yanımda en sevimliniz, varsa hakkını benden alan veya hakkını bana helal edendir. Çünkü Rabbime onun sayesinde helalleşmiş olarak gönül hoşluğu ile kavuşacağım...”¹¹⁷ demiş ve bunu tekrar etmişti.

Rasulullah (sas) sadece kendisinin muttali olabileceği konularda bile hak ve adaletten taviz vermemesi de bu konudaki kanaatimizi kuvvetlendirmektedir. Kur'an'ın indiriliş sürecinde Allah Rasulü vahyin tebliği ve beyanı dışında kalan bazı konularda icthadlarda bulunmuştur. Bu icthadların bir kısmı sebebiyle Rasulullah vahiy yoluyla uyarılmış ve onun bu davranışları tashih edilmiştir.¹¹⁸ Hakkında ayet inen şu konular onun Allah tarafından uyarılan davranışlarına örnektir; yapacağı bir iş için inşallah dememesi,¹¹⁹ ölümünden sonra amcası Ebū Tâlib hakkında dua etmesi,¹²⁰ Bedir savaşında esir alınanların fidye karşılığı bırakılması,¹²¹ Uhud savaşı sonrası müşrikleri laneti,¹²² müsle yapan müşriklere daha fazlasıyla mukabele edeceğini söylemesi,¹²³ münafıkların lideri ‘Abdullâh ibn Ubey’in cenaze namazını kıldırması,¹²⁴ eşlerinin hoşnutluğunu umarak bal şerbetini kendisine yasaklaması...¹²⁵ Halbuki bu ayetler Hazreti Peygamber açıklayana kadar sadece Allah ve kendisi tarafından bilinebilecek gerçeklerdi. Çünkü ayetler onun gönlüne nazil olmuş, sonrasında ise o inen ayetleri insanlara bildirmişti. O, Allah tarafından gönderilen hükümlere sıdk ile bağlanması sebebiyle kendi aleyhine olan, karar ve davranışlarını düzeltmesini emreden söz konusu ayetlerin tebliğinden ve bunların gereğini yapmaktan asla çekinmemişti.

¹¹⁶ 4/en-Nisâ', 135.

¹¹⁷ Bk. Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *el-Muşannef*, IX. 469, 18043; Suleymân ibn Aḥmed ibn Eyyüb eṭ-Ṭaberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, tahk. Ḥamdî ibn 'Abdulmecîd, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1994, XIII. 280; Muḥammed ibn Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, Dâru't-turâs, Beyrut 1387, III. 190; İsmâ'il ibn 'Umer ibn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, 1986, V. 231.

¹¹⁸ Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, s. 192.

¹¹⁹ 18/el-Kehf, 23.

¹²⁰ 9/et-Tevbe, 113.

¹²¹ 8/el-Enfâl, 67-68.

¹²² 3/Âlu 'İmrân, 128.

¹²³ 16/en-Naḥl, 126-127.

¹²⁴ 9/et-Tevbe, 80, 84.

¹²⁵ 66/et-Taḥrîm, 1-2.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014



Rasulullah'ın yukarıda örneklerini verdiğimiz tavrı, kanun yapımcıların ve kanunun uygulayıcılarının hukukun üstünde tutulamayacağını işaret eder. Kur'an'ın kendisine nazil olduğu ve onun mübelliği olan Hazreti Peygamber kendisini kurallarla sınırlanmış, vahiyle uyarılan içtihatlarını değiştirip kendini vahye uydurmuşsa, vahyi kendi benliğinin de önüne geçirmişse, onun getirdiği dinin hukuki düzlemde uygulayıcılarının da sistemin üzerinde olması düşünülemez. Onların da hukuku üstün tutması, kendilerini adalet düsturlarıyla sınırlanmalarını mutlak bir zorunluluktur. Bu durum kendi üzerinde tahakküm kurabilecek bir makam bulunmayan kimseler için ise, vicdani bir zorunluluk niteliğindedir.

Yukarıdaki ayeti kerime adaletin insanın akrabası yakını hatta kendi aleyhine de olsa uygulanmasını emretmektedir. Hukuk nazarında zengin fakir ayrımının yapılmaması istenmektedir. Hazreti Peygamber de, bu emirlere bağlı kalarak hiçbir şart ve koşul altında adaletten ayrılmamıştır, insanlar arasında mevki veya soya dayalı farklı hükümler vermenin adalete aykırı olduğunu vurgulamıştır. O hak bakımından zengin-fakir, efendi-köle ayrımı yapmaksızın herkesi hukuk açısından eşit görmüştür. İnsanlar arasında hükmettiğinde ise, taraflardan birisi akrabası olsa bile, tarafsızlığından asla taviz vermemiştir.¹²⁶ Bu konuda ilk olarak akla Rasulullah'ın (sas) "Çalan Muhammed'in kızı Fâtıma da olsa elini keserdim" sözüne sebep olan sirkat olayı gelmektedir. Mahzum oğullarından bir kadın hırsızlık yapmış, ceza olarak kadının elinin kesilmesine hükmedilmiştir. Akrabaları, asiller sınıfına mensup bu kadının elinin kesilmesini istemezler, onun affedilebilmesi için Usâme İbn Zeyd'i aracı yaparlar. Usame, Hazreti Peygamberden, kadının affedilmesini isteyince Rasulullah (sas) önceki ümmetlerin cezaları güçsüzlere uygulayıp zengin ve nüfuzlu insanlara uygulamadıklarını; bu sebeple de helak olduklarını bildirir. Ardından da hırsızlık yapan söz konusu kadın değil de, kendi kızı Fâtıma olsaydı ona bile cezayı uygulayacağını söyler.¹²⁷ Böylelikle hukukun kişilere göre esnetilmesinin doğuracağı toplumsal felakete de dikkat çekmiş olur.

Rasulullahın (sas) hukukun herkese uygulanması konusunda kendi kızı üzerinden beyan ettiği düstur sadece bir söylemden ibaret değildir. O kendi aleyhine, akrabaları aleyhine de olsa haktan taviz vermemiş, hak karşısında kendisi ve yakınları için iltiması kabul etmemiştir. Örneğin; Bedir savaşında esir alınanlar arasında Peygamber Efendimizin amcası Hz. 'Abbās da vardı. Esirlerden serbest bırakılmaları karşılığında fidye alınması kararına varılmıştı. Ensardan bazıları "Ya Rasulullah müsaade edersen kız kardeşimizin oğlu 'Abbās'ın fidyesini kendisine bırakalım, almayalım" teklifinde bulunmuşlardı. Fakat Rasulullah (sas) alınacak ücretin bir dirhemini bile bırakmayı uygun görmemiş¹²⁸ ve Hz. 'Abbās'tan kendi fidyesiyle birlikte yeğenleri 'Aķil ve Nevfel'in fidyelerini de ödemesini istemişti. Hz. 'Abbās, yanında getirdiği paranın sahibilerce alındığını, ondan başka da parasının olmadığını, söz konusu ücreti ödeyemeyeceğini söylediğinde, Hazreti Peygamber, Hz. 'Abbās'a sefere çıkmadan önce gömdüğü ve sadece eşi Ummu Fađl'ın bilgisinin bulunduğu altınları hatırlatıp oradan ödeme yapmasını istemişti. Hz. 'Abbās ancak bu ödemeyi yaptıktan sonra serbest bırakılmıştır.¹²⁹ İlk kaldırdığı kan davası amcazadesi Reb'ā ibn Hāriş ibn 'Abdulmuţtalib'in kan davasıydı. Faizin haram kılınması ardından Rasulullah'ın kaldırdığı ilk faiz de Hz. 'Abbās'ın faiz alacağıydı.¹³⁰ Bunlar peygamber Efendimizin (sas) adaletin gereğini öncelikle kendi ailesine uyguladığını işaret etmektedir.

¹²⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Adalet Psikolojisi" s. 83.

¹²⁷ el-Buĥārī, *eş-Şaĥiĥ*, Meġāzī, 53, Ĥudūd, 12; Muslim, *eş-Şaĥiĥ*, Ĥudūd, 8.

¹²⁸ el-Buĥārī, *eş-Şaĥiĥ*, 'Itķ, 11. Bk. İbn Keşir, *el-Bidāye*, III. 328.

¹²⁹ Bk. Ya'ķub ibn Sufyān el-Fārisī, *el-Ma'rifetu ve't-tārīĥ*, tahk. Ekrem Dıya' el-'Umerī, Muessesetu'r-risāle, Beyrut, 1981, I. 506.

¹³⁰ Ebū Dāvūd Suleymān ibn Eş'aş, *Sunenu ebī dāvūd*, Muĥammed Muĥyiddīn 'Abdulĥamīd, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, II. 182, hadis no: 1905; Aĥmed ibn Ĥanbel, *Musned*, XXXIV. 299, hadis no: 20690.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Adaletin tanımlarından birisinin “Her hak sahibine hakkını vermek” olduğunu belirtmiştik. Hazreti Peygamberin hayatında kavramın bu anlamını tavzih eden pek çok uygulama bulmak mümkündür. O, Mekke’yi fethettikten sonra Kabe’nin anahtarlarını ‘Usmân ibn Talha’dan almış, Kabe’nin içine girip Kabe’yi putlardan temizlemiştir. Hemen bu sıra Hz. ‘Abbâs -bazı rivayetlerde Hz. ‘Alî (ra)- **hicabe** (kabenin kayımlığı) görevinin **sikaye** görevi ile birlikte kendilerine verilmesini Rasulullah’tan istemiştir. Fakat Allah Resulü ‘Usmân ibn Talha’yı çağırarak şu ayetleri okumuş ve anahtarları ona iade etmiştir:¹³¹

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Şu bir gerçek ki Allah, size emanetleri mutlaka ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Gerçekten Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz Allah, (her şeyi) işiten ve görendir.”¹³²

Rasulullah’ın amcasına/damadına tercih ettiği ‘Usmân ibn Talha henüz Müslüman değildi, üstelik Rasulullah hicretten önce Kabe’ye girmek istediğinde onu Kabe’ye sokmamıştı. Ama Allah Resulü adaletin gereği emaneti sahibine iade etmiştir. Çünkü adalet, Allah’ın Resulüne vahyettiği ilkelerden biridir ve **hakk** gayri müslimin de olsa, sahibine verilmelidir. Bunun için Rasulullah uğradığı pek çok haksızlık ve zulme rağmen kimseye karşı adalet ölçülerinin dışına çıkmamıştır.¹³³

b. Din, fitrat ve adalet

Hazreti Peygamberin adaletin temelinde yer almasının sebeplerinden birisi de onun getirdiği İslam’ın fitrat ve denge dini olmasıdır. Yaratılış, karakter, doğa, doğal eğilim gibi anlamlara da gelen fitrat,¹³⁴ varlıkların yaratılışlarında bulunan temel özellikler için kullanılır.¹³⁵ İnsan doğası itibariyle hayvani ve melekî, cismani ve ruhani iki zıt yönden müteşekkildir. Cismani özellikleri sebebiyle dünyevi, ruhani özellikleri sebebiyle ise manevi hazları öncelikle. İslam, insanın bu iki özellikten hiç birini diğeri için feda etmesine izin vermemektedir. İslam fitrata ve akliselime dayandığı için, ifrat ve tefrit olarak nitelendirdiği davranışları yasaklamıştır. İslam, inanlardan din adına kendilerini yıpratmak, zora sokmak, kişiliklerini yok edecek ibadetler istememiştir.¹³⁶ İslam’ın emirleri insanın doğasına uygun, onun gelişmesine ve kendisini gerçekleştirmesine katkı sağlayacak şeylerdir. İslam dininin bu yönü adalet kavramının, ifrat ve tefrite sapmadan dengeli olmak,¹³⁷ manasıyla da ifade edilebileceği için, adalet kavramı geniş anlamda İslam’ın denge, itidal, fitrat yönünü işaret etmektedir.

İslamın yaratılıştan gelen fitrî özellikleri önceleyerek aşırılığı yasakladığı bizzat Rasulullah (sas) tarafından tekrar tekrar ifade edilmiştir. İslamın sağlam bir din olması sebebiyle ibadetlerde aşırılığın doğru olmadığı, nefsi usandırılabilceği, bunun neticesinde ise insanın varmak istediği yere varamayacağı yine Allah Resulü tarafından söylenmiştir.¹³⁸ “Dinde aşırılıktan sakının çünkü sizden öncekiler ancak dinde aşırılıklarından dolayı helak oldular.”¹³⁹ “Bize ruhbanlık yazılmamıştır.”¹⁴⁰

¹³¹ Bk. İbn Keşîr, *Tefsîr*, II. 340-341.

¹³² 4/en-Nisâ’, 58.

¹³³ Ali Akyüz, *Yaşayan Kur’an Hazreti Peygamber*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 155.

¹³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V. 57-58.

¹³⁵ Er-Râğîb el-İsfehânî, *el-Mufredât*, 640.

¹³⁶ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Fitrî Tabii ve Umumî Bir Dindir*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2004, s. 431.

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini*, V. 3117; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 5-6.

¹³⁸ el-Beyhaqî, *es-Sunenu’l-kubrâ*, III. 27, hadis no: 4743. Bk. Ebû Dâvûd, *Sunen*, IV. 276, hadis no: 4906.

¹³⁹ Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed ibn Şu‘ayb en-Nesâî, *es-Sunenu’s-suğra*, tahk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Halep 1986, V. 268, hadis no: 357.

¹⁴⁰ Abdurrazzâk ibn Hemmâm, *el-Muşannef*, VI. 167, hadis no: 10375.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014

“Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır, eşinin senin üzerinde hakkı vardır.”¹⁴¹ Hadisleri İslam’ın mutedil/adil bir din olduğunu ve dünya-ahiret dengesini gözetmenin temel özellikleri arasında bulunduğunu ispatlamaktadır. Bu sebeple dinin mübelliği Hazreti Peygamberin bu yöndeki tüm uygulamaları ümmeti için örnektir.¹⁴² Söz konusu dengeyi ayarlayamayanlar bizzat Rasulullah tarafından şu ifadelerle ikaz edilmişlerdir:

“Allah’a yemin olsun ki, sizin Allah’tan en çok korkmanız ve en takva sahibiniz benim. Bununla birlikte ben bazı günler oruç tutar bazen iftar ederim, gecenin bir kısmında uyur bir kısmında namaz kılarım ve kadınlarla evlenirim. Kim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.”¹⁴³

Allah’u Teala Rum suresinde insanları gönderdiği din üzere yarattığını bildirmekte¹⁴⁴ ve bu dini hanif, mutedil, dosdoğru din¹⁴⁵ olarak tanıtmaktadır. فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا “O halde sen yüzünü doğruca ‘Allah’ı birleyen’ olarak dine, (yani) Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata (İslam’a) çevir.”¹⁴⁶ Ayetlerde bildirilen bu husus, insanın yaratılışındaki temel özellik fitrat ile Allah’ın kulları için koyduğu kuralların/dinin örtüşmesini gerekli kılar. Yani ayete dayanarak, Allah önce kuralları belirlemiş sonra insanları bu kurallara göre yaratmış, daha sonrasında ise, yaratılış için belirlediği kuralları din olarak göndermiştir demek mümkündür. Bunun için İslam’daki emirler insanın fitratına, yaratılışına, doğasına uygundur. Bu manada Rasulullah (sas) de bir hadisi şerifte: “Her doğan fitrat üzere doğar, anne babası onu Hıristiyanlaştırır, Yahudileştirir, Mecusileştirir.”¹⁴⁷ demektedir. Bir diğer hadiste ise Allah-u Teala’dan nakille şöyle buyurur: “Ben kullarımı hanif (hakka meyilli) olarak yarattım, şeytanlar onlara geldi ve onları dinlerinden saptırdı da (çevirdi de) benim onlara helal kıldıklarımı onlara haram kıldı.”¹⁴⁸

Bütün bunlar göstermektedir ki, her insanın doğası, yaratılışı hakk, doğruluk ve İslam üzere olduğu için işlenen günahlar bu doğadan sapma, kendi yaradılışının hılafına hareket etmedir. İslam aslında insanın doğasının gereğini emretmekte, insanın doğasına, özüne tabiatına ve fitratına uygun olmayan davranışları yasaklamaktadır. Yasakladığı davranışların yapılmasını da adaletin zıddı olan zulümle nitelemektedir.

وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ

“...Bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Kim de Allah’ın sınırlarını çiğnerse kendine zulmetmiş olur...”¹⁴⁹

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“...İşte bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Sakın onları ihlal etmeyin! Kim Allah’ın sınırlarını çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”¹⁵⁰

¹⁴¹ Ebü Muhammed ‘Abdullāh ibn ‘Abdurrahmān ed-Dārimī, *Sunenu’l-dārimī*, tahk. Huseyn Selīm, Dāru’l-muğni, el-Memlekeu’l-‘arabiyyetu’s-su’üdiyye 2000, III. 1386, hadis no: 2215.

¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XLIII. 70, hadis no: 25893.

¹⁴³ el-Buhārī, *eş-Şaḥīḥ*, Nikah, 1; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, Nikah, 1.

¹⁴⁴ el-Kurtübī, *el-Cāmi’u li aḥkāmī’l-ḳur’ān*, XIV. 24. Bk. eṭ-Ṭaberī, *Cāmi’u’l-beyān*, XX. 97.

¹⁴⁵ 30/er-Rüm, 43.

¹⁴⁶ 30/er-Rüm, 30.

¹⁴⁷ el-Buhārī, *eş-Şaḥīḥ*, Cenāiz, 78, 91; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, Ḳader, 6; Ebü Dāvūd, *es-Sunen*, IV. 229, hadis no: 4714.

¹⁴⁸ Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, Cennet, 16.

¹⁴⁹ 65/eṭ-Ṭalāk, 1.

¹⁵⁰ 2/el-Baḳara, 229.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Müfessirler bu ayetleri, “insanın nefsini cezaya çarptırarak işlere düşürmesi sebebiyle kendine zulmü” olarak açıklamışlardır.¹⁵¹ Ayetlerden bu manayı çıkarmak mümkündür, fakat işi biraz daha incelediğimizde görmekteyiz ki, Allah’ın koyduğu kurallar Allah’ın kullarına rahmeti gereğidir, insanların maslahatı içindir, adalettir.¹⁵² insanların yaratılıştan sahip oldukları özelliklerin korunması içindir. Yani din insanın doğasına uygun, dengeli yaşamasını hedeflemektedir. Günahlar kişinin doğasına da ters düştüğü ve bir şekilde insana zararı dokunduğu için Allah tarafından yasaklanmış ve nefse zulüm olarak nitelendirilmişlerdir. Bunun için Kur’an’dan ve dinden sapma, adaletten, fitrattan, yaratılıştan ve dengeden sapmadır. Kişinin kendi doğasıyla ters düşmesi, nefsinin hukukuna riayet etmemesi, kişinin kendisine karşı adaletsizliği olduğu için nefse zulümdür. Bu tür davranış fitratla uyuşmadığı için akliselim sahibi insanlar tarafından da beğenilmezler. Cinayet, hırsızlık, gasp, içki içme, zina, yalan, iftira, gıybet, kibir, haset, cimrilik, rüşvet... vb. İslam’ın kabul etmediği ve yasakladığı tutumların, maşeri vicdan tarafından da yanlış kabul edilip, cürüm, kusur, zaaf, hata gibi ifadelerle nitelenmesi ancak insanlığın fitratı ile ilgilidir.

İnsanın doğası için elzem olan, fitratının tekamülüne katkı sağlayacak tüm işler ise Yüce yaratıcı tarafından tavsiye ve emredilmiştir. Fitratin bu tür davranışlara olan meylinde dolayı dürüstlük, cömertlik, merhamet, tevazu, akrabaya iyilik, cesaret, adalet, güzel ahlak... gibi tutumlar da insanlık tarafından beğenilmektedir. Yani Kur’an ve dine uyarak Allah’ın emirlerini yerine getirmek fitrata, yaratılışa uygun yaşamaktır, doğallıktır, tam bir denge ve dinginlik halidir. Modern söylemle insanın kendisini gerçekleştirmesi, yaratılış amacına uygun hareket etmesi, varoluş programı dışına çıkmamasıdır.

Sonuç

Adaletin temel kaynağı Allah’tır. O mahlukatı yaratmış ve onların varlıklarını uyum içinde devam ettirebilmeleri için onlara yasalar koymuştur. O’nun vazettiği hükümlerin tamamı yarattıklarının doğasına uygun fitri kurallardır. Bu bağlamda Allah eşrefi mahluk olarak halkettiği insan için de bir fitrat belirlemiştir. İnsanın üzerine yaratıldığı fitratı ise, din olarak göndermiştir. Mutlak adaletin ancak bu fitri kuralların tam olarak uygulanması ile gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır.

Allah adaletin merkezine kendine imanı koymuştur. Gerçek adaletin tahakkuku için ilahi otoritenin tanınması ön şart olarak ortaya çıkmaktadır. İlahi emirlerin uygulanarak işlevsel bir hal alması bu şarta bağlıdır. Adalet sadece hukuki bir terim değildir. Hukuku da şekillendiren ahlaki ve ictimai yönleri vardır. Kişinin kendi iç dünyası ve çevresi ile ilişkileri adaletin ilgi alanına girmektedir. Hukuk ve toplumsal düzlemde adaleti gerçekleştirecek insanların kendi nefislerinde adalete riayetlerinin başkalarına karşı tavırlarına da etki edeceği bir gerçektir. Bütün bunları değerlendirdiğimizde ise ilk şartın önemi daha net görülebilmektedir.

Toplumda adaletin sağlanması için, karar merciindekilerin ve hükmetme makamında olanların mutlak anlamda özgür olmaları gerekmektedir. Mutlak anlamda özgürlüğe ise, insana engel olan sınırlamalardan uzaklaştıkça yaklaşılır. Bu kapsama kişiyi sınırlandıran tüm etkenler girmektedir ki, bu etkenler bazen kişinin nefsinden, bazen çevreden, bazen de toplumun yapısından kaynaklanabilmektedir. Allah, adaletin kendi rızasının gözetilerek yapılmasını isteyerek, muhataplarını diğer bağlardan ve sınırlandırmalardan kurtarmış, onlara özgürce fitrata uygun karar verebilmelerinin yolunu göstermiştir.

¹⁵¹ Bk. eṭ-Taberī, *Cāmi’u l-beyān*, XXIII. 441; Ebū’l-Ḥasen ‘Ali ibn Aḥmed ibn Muḥammed el-Vaḥīdī, *el-Vesīf fī tefsīri ḳur’āni’l-mecīd*, tahk. ‘Adil Aḥmed ‘Abdulmevcūd, Dāru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1994, I. 336, IV. 312; Muḥammed ibn ‘Umer ibn Ḥasen er-Rāzī, *Mefātiḥu’l-ḡayb*, Dāru ihyāi’t-turāsi’l-‘arabī, Beyrut 1420, VI. 448.

¹⁵² Muḥammed ibn Ebī Bekr ibn Ḳayyim el-Cevziyye, *İ lāmu’l-muḳā’in ‘an rabbi’l-‘ālemīn*, Dāru’l-kitābi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1991, III. 217; Ali Pekcan, *İslam Hukunda Gaye Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 28.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



Kur'an söz konusu fitri yasaların yer aldığı bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Adaletin niceliği Kur'an'da belirlenmiştir. Kur'an'daki emirler adalet, yasaklar ise zulüm kapsamında değerlendirilmiştir. Hazreti Peygamber ise, Kur'an'ı Allah'ın kendisine bildirdiği şekliyle tebliğ ettiği için adaletin bir diğer temel kaynağıdır. Bunun için onun getirdiği **hakk** ve adaletten başka bir şey değildirler. Hazreti Peygamber bu özelliği sebebiyle Allah tarafından müminlere örnek alacakları bir rol model olarak sunulmuştur. Ona ittiba ise Allah'a itaat ile bir tutulmuştur.

Hukuki düzlemde adalet, herkesin yaratılış yönüyle eşitliği ilkesine bağlanmıştır. Kanunlar karşısında peygamber bile diğer insanlarla eşit tutulmuştur. Göreceli bir adalet anlayışı reddedilmiştir. Adaletsizliğe yönelten temel saiklerden birisi olan, kişinin kendini başkalarından farklı ve ayrıcalıklı görmesinin önü kapatılmıştır. Kur'an ve Rasulullah (sas) bu psikolojik yanlılığı ferdi ve toplumsal düzlemde ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Gerek hukuki gerekse ahlaki yönden tüm insanları birbirine denk tutmuş, kimsenin diğerinden üstün olmadığını vurgulamıştır. Müslümanları birbiri ile kardeş ilan etmiş, kendisi için istediğini kardeşi için de istemeyi imani bir gereklilik şeklinde sunmuştur. Böylelikle insanın olaylara bir de karşı taraftan bakabilmesini sağlanmış ve aidiyet, bağlılık, ayrıcalık hissini önüne akliselim geçirilmiştir.

Fıkıh literatüründeki makasid terimi, Allah'ın gönderdiği dinin yarattığı insanın faydasını onun doğasını gözettiğinin bir ifadesidir. Fakihler dini, kişinin faydası için yaratıcı tarafından gönderilen sistem olarak algılamışlardır. Günümüz insanı ise dinin söz konusu yönünü unutmuş ilahi emirlerin sadece kişiye sorumluluk yükleyen kurallar manzumesi olarak algılamıştır. Durum böyle olunca dinin fayda yönünden çok teklif ve sorumluluk yönü zihinlerde yer etmiştir. Halbuki Rasulullahın (sas) tebliğ ettiği din, insanın yaratılıştan sahip olduğu fitri güzel özellikleri inkişaf ettirip geliştirmeyi de hedeflemiştir. Bu ise, insanın kendi nefsinde, kendi doğasında adaletle riayet etmesi, kendi iç dengesini sağlaması, kendisiyle gerçek anlamda barışık olması ile mümkündür.

Zihinlerde yerleşik bir adalet algısının varlığı, buna bağlı olarak insanlığın adalet arayışı Allah'ın insanı fitrat üzere yaratmasının bir tezahürüdür. İnsanlığın, akliselim ile kavranabilecek belli doğrularda birleşmesi de sonradan edinilen bilgilerin ötesinde, yaratılıştan gelen programın izlerini taşımaktadır.

İnsanın kendi ruh dünyasında yaşadığı çatışmalar, git-geller fitratta bulunan özellikler arası dengenin kurulamaması sebebiyledir. Adalet diye de nitelediğimiz denge insanın iç dünyasında kurulamayınca, kişi anlam arayışı içerisinde buhranlara sürüklenmekte, kendisini tüketmektedir. Toplumda yaşanan zulüm, haksızlık, ahlaksızlık, adaletsizlik... gibi tüm problemler de kendini tüketmiş bu insanlar eliyle gerçekleşmektedir.

İnsanlığın içte ve dışta yaşadığı tüm çatışmalarının çözümü ise, insanın varoluş programına/doğasına/fitratına uygun dengeli/adilane bir hayat sürmesinden geçmektedir. Bu ise yaratıcıya teslimiyetle birlikte O'nun gönderdiği kuralları/kitabı Hazreti Peygamberin öğrettiği şekliyle uygulamakla mümkündür.

Resulullah (sas) getirdiği dinin bu yönüyle de adaleti emretmiş, adaletin tesisi için çalışmıştır. O, adalet kavramını sadece nazari bir ide şeklinde sunmamıştır. O, tebliğinin/yaşamının merkezine adaletin temelini oluşturan ilahi düsturları yerleştirerek, adaletin medeniyetin inşasında yapıcı bir üst değer olarak nasıl fonksiyonel hale gelebileceğini de göstermiştir. Böylelikle tarihte daha önce hiçbir varlık gösterememiş, devlet kuramamış, medenileşememiş bir toplumdan insanlık tarihinin en büyük medeniyeti ortaya çıkabilmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



KAYNAKÇA

- 'Abdübākī, Muḥammed Fuād, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfāzi'l-ḳur'ān*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.
- AÇIKEL, Yusuf, "Hz. Peygamberin Evrensel Mesajlarından "Adalet" Prensibi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta 2003, 69-79.
- AKSEKİ, Ahmet Hamdi, *İslam Fıtrî Tabii ve Umumî Bir Dindir*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2004.
- AKYÜZ, Ali, *Yaşayan Kur'an Hazreti Peygamber*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- ALTINTAŞ, Ramazan, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2 (1998), 237-249.
- Aristoteles, *Politika*, çev. Murat Temelli, Ark Kitapları, İstanbul 2013.
- El-'Askerî, Ebü Hilâl el-Ḥasen ibn 'Abdillâh, *el-Mu'cemu'l-furûḳ el-luğavî*, tahk. Buytullâh Beyât, Muessesetu'n-neşru'l-islâmî, 1412.
- AYDIN, Ali Rıza, "İslam Dünyasında yaşanan son olayların ışığında "İslamiyet ve Milletler Arası Adalet"", *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, TDV Yayınları, Ankara 1996, 139-154.
- AYDÜZ, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2010.
- BERKİ, Şakir, "İslam Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 6/1 (1957), 35-43.
- El-Beyhākī, Ebü Bekr Aḥmed ibn Ḥuseyn, *es-Sunenu'l-kubrâ*, tahk. Muḥammed 'Abdulḳādir 'Aṭâ, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2003.
- *Şu'abu'l-îmân*, tahk. 'Abdul'alî 'Abdulḥamîd Ḥâmid, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 2003
- BİLGİN, Mehmet Fevzi, "John Rawls'un Adalet Kuramı ve İslam Hukuku Işığında Değerlendirilmesi" *Divan*, 2 (1996), 207-215.
- El-Buḥārî, Ebü 'Abdillâh Muḥammed ibn İsmâ'îl, *el-Câmi'ü's-şâhiḥ*, tahk. Muḥammed Zuheyr ibn Nâşır, Dâruṭṭavḳu'n-necât, 1422.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adalet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, 29/2 (1993), 17-30.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Adalet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul I (1988), 341-343.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Ed-Dârimî, Ebü Muḥammed 'Abdullâh ibn 'Abdurrahmân, *Sunenu'd-dârimî*, tahk. Huseyn Selim, Dâru'l-muğni, el-Memlekeu'l-'arabiyyetu's-su'üdiyye 2000.
- Ebü Dâvûd, Suleymân ibn Eş'aş, *Sunenu ebî dâvûd*, tahk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut, ty.
- Ebü Ḥabîb, Sa'dî, *el-Ḳâmûsu'l-fikhî luğaten ve işṭilâhan*, Dâru'l-fikr, Dimeşk 1988.
- Ebü'l-Ḥasen, 'Alî ibn İsmâ'îl, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-a'zam*, tahk. 'Abdulmuḥîṭ Hendâvî, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000.
- Ebü Manşûr, Muḥammed ibn Aḥmed, *Tehzîbu'l-luğa*, tahk. Muḥammed Avḳ, Dâru iḥyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut 2001.

- Ebu Zehra, Muhammed, “İslam Ceza Hukukunda Merhamet ve Adalet”, çev. Hasan Güleç, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 3 (1986), 245-260.
- En-Nesâi, Ebû ‘Abdirrahmân Aḥmed ibn Şu‘ayb, *es-Sunenu’s-suğra*, tahk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Halep 1986.
- ERDOĞAN, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1996.
- ESKİCİOĞLU, Osman, “İslam ve Uluslararası Adalet”, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-94)*, Ankara 1996, 117-123.
- Farabi, *Üstün Ülke el-Medînetü’l-Fâzıla*, çev. Seyfi Say, Kurtuba Kitap, İstanbul 2012.
- El-Fârisî, Ya‘kûb ibn Sufyân, *el-Ma‘rifetu ve’t-târîh*, tahk. Ekrem Dıyâ’ el-‘Umerî, Muessesetu’r-risâle, Beyrut, 1981.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muḥammed ibn Ya‘kûb, *el-Ķâmûsu’l-muḥîṭ*, Muessesetu’r-risale, Beyrut 2005.
- GENÇ, Mustafa, *Sünnet Vahiy İlişkisi*, Kitâbî Yayınevi, İstanbul 2009.
- GÜNGÖR, Mevlüt, “Kur’an’ın Hz. Peygamber’in Sünnetine Verdiği Değer”, *Sünnetin Dindeki Yeri*, editör: İsmail Lütfi Çakan, Ensar, İstanbul 2010.
- Hadduri, Macid, *İslâm’da Adalet Kavramı*, Yöneliş, İstanbul 1999.
- El-Ĥâzin, ‘Alâuddîn ‘Alî ibn Muḥammed ibn İbrâhîm, *Lubâbu’t-te’vîl fî me‘âni’t-tenzîl*, tahk. Muḥammed ‘Alî Şâhîn, Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1415.
- HÖKELEKLİ, Hayati, Psikoloji, *Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, Değerler Eğitim Merkezi, İstanbul 2013.
- İbn ‘Abdurrazzâk, Muḥammed ibn Muḥammed, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Ķâmûs*, Dâru’l-hidâye, ty.
- İbn Ebî Ĥâtim, Ebû Muḥammed ‘Abdurrahmân ibn Muḥammed, *Tefsîru’l-Ķur’âni’l-‘aẓîm*, tahk. Es’ad Muḥammed Tîb, Mektebetu Nezzâr Muştafâ el-Bâz, el-Memleketu’l-‘arabiyyetu’s-su‘ûdiyye, 1419.
- İbn Ebî’l-‘İzz, ‘Alî ibn ‘Alî ibn Muḥammed, *Şerḥu’l-‘aĶîdeti’t-taḥâviyye*, tahk. ‘Abdullâh ibn Abdulmuḥsin et-Turkî, Şu‘ayb Arnaût, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1993.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr, *el-Kitâbu’l-muşannef fî’l-eḥadîsi ve’l-âşâr*, tahk. Kemâl Yûsuf el-Ĥût, Mektebetu’r-ruşd, Riyad 1409.
- İbn el-Ezherî, Muḥammed ibn Aḥmed, *Tehzîbu’l-luğâ*, tahk. Muḥammed ‘Avd, Dâru ihyâi’-turâsi’l-‘arabî, Beyrut 2001.
- İbn Fâris, Aḥmed, *Mucmelu’l-luğâ libni fâris*, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1986.
- İbn Ḥanbel, Aḥmed Ebû ‘Abdillâh eş-Şeybânî, *Musnedu el-imâm aḥmed ibn ḥanbel*, tahk. Şu‘ayb Arnaût, Muessesetu’r-risâle, 2001.
- İbn Hemmâm, Ebû Bekr ‘Abdurrazzâk, *el-Muşannef*, tahk. Habîburrahmân el-A‘zamî, Mektebetu’l-islâmî, Beyrut 1403.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014



- İbn Hibbân, Muhammed ibn Aḥmed, *el-İḥsân fî taḳrîbi şaḥîḥi ibn ḥibbân*, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1988.
- İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Muhammed ibn Ebî Bekr, *İlâmu'l-mûḳı 'm 'an rabbi'l- 'âlemîn*, Dâru'l-kitâbi'l- 'ilmiyye, Beyrut 1991.
- İbn Keşîr, İsmâ'îl ibn 'Umer, *Tefsîru'l-ḳur 'ânî'l- 'azîm*, tahk. Sâmi ibn Muhammed Selâme, Dâru Tîbe, 1999.
- *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, Dâru'l-fikr, 1986.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn, *Lisânu'l- 'arab*, Dâru Şadır, Beyrut, 1414.
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlak-Ahlak Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- Muḳâtil ibn Suleymân, *Tefsîru muḳâtil bin suleymân*, Daru ihyâi't-turâs, Beyrut 1423.
- El-İsfehânî, er-Râğîb, *Mufredâtu elfâzu'l-ḳur 'ân*, tahkik, Şafvân 'Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimeşk 1992.
- KARAGÖZ, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- *İslam 'ın Ana Kaynakları Kur 'an ve Sünnet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- KARAMAN, Hayrettin, "Adalet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul I (1988), 343-344.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, "Kur'an'da Adalet Psikolojisi-Adaleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler", *Hikmet Yurdu*, Malatya, 5/10 (2012), 61-105.
- El-Ḳurṭubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed ibn Aḥmed, *el-Câmi 'u li aḥkâmî'l-ḳur 'ân*, tahk. Aḥmed el-Berdûnî, Dâru'l-kutubi'l-miṣriyye, Kahire 1964.
- Ḳuṭub, Seyyid, *Fî zilâli'l-ḳur 'ân*, Daru'ş-şurûḳ, Beyrut 1412.
- El-Mâturîdî, Muhammed ibn Maḥmûd Ebû Manşûr, *Te 'vilâtu ehli 's-sunne*, tahk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-kutubi'l- 'ilmiyye, Beyrut 2005.
- Muslim, ibn Ḥaccâc Ebû'l-Ḥasen, *Şaḥîḥu muslim*, tahk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâḳî, Dâruihyâi't-turaşi'l- 'arabî, Beyrut, ty.
- ORAL, Osman, "Kelam İlminde İlahi Adalet", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (2013), 443-458.
- PEKCAN, Ali, *İslam Hukunda Gaye Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- Er-Râzî, Faḥruddîn *Mefâtiḥu'l-ğayb*, İhyau't-turâşi'l- 'arabî, Beyrut 1430.
- Es-Semerḳandî, Ebû'l-Leys Naşr ibn Muhammed ibn Aḥmed, *Baḥru'l- 'ulûm*, ty.
- Eş-Şâfi'î, Ebû 'Abdillâh Muhammed ibn İdrîs, *Tefsîru'l-imâm eş-şâfi 'î*, tahk. Aḥmed ibn Muştafa el-Ferrân, Dâru't-tedmiriyye, el-Memleketu'l- 'arabiyetu'su'üdiyye 2006.
- Eş-Şâṭibî, Ebû İshâḳ İbrâhîm ibn Mûsâ, *el-Muvâfakât*, basım yeri yok, ty.
- Eṭ-Ṭaberânî, Suleymân ibn Aḥmed ibn Eyyûb, *el-Mu 'cemu'l-kebîr*, tahk. Ḥamdî ibn 'Abdulmecîd, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire 1994.
- Eṭ-Ṭaberî, Muhammed ibn Cerîr, *Câmi 'u'l-beyân fî te 'vîli'l-ḳur 'ân*, tahk. Aḥmed Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-risâle, 2000.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014



- *Tārīhu 'r-rusul ve 'l-mulūk*, Dāru't-turās, Beyrut 1387.
- El-Vahidi, Ebū'l-Hasen 'Ali ibn Aḥmed ibn Muḥammed, *el-Vesit fī tefsiri ḡur'ani'l-mecid*, tahk. 'Adil Aḥmed 'Abdulmevcūd, Dāru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1994.
- YARAN, Cafer Sadık, *İslam'da Ahlāk'ın Şartı Kaç*, Elif Yayınları, İstanbul 2005.
- YAZIR, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, ty.
- YILDIRIM, Suat, *Kur'an'da Uluhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987.
- *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2007.
- YILDIRIMER, Şahban, "Orhan Münir Çağıl'da Adalet İdesi ve Mistik Yaklaşımlar", *Kelam Araştırmaları*, 11/1 (2013) 511-532.
- Ez-Zemaḥşerī, Ebū'l-Kāsım Muḥammed ibn 'Amr, *el-Keşşāf 'an ḡaḡāiḡi ḡavāmiḡi't-tenzil*, Dāru'l-kitābi'l-'arabī, Beyrut 1407.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

